

TARNOWSKIE STUDIA TEOLÓGICZNE

ISSN 0239-4472

ARTYKUŁY

ks. Marek Kluz • <i>Szkoła miejscem wychowania człowieka...</i>	9
Kinga Buras • <i>Tytuły chrystologiczne w Ewangelii...</i>	31

RECENZJE

ks. Stanisław Longosz • <i>ks. Marek Starowieyski, Jan Maria...</i>	51

TARNOWSKIE STUDIA TEOLOGICZNE

TOM 39
(2020) NR 2

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydział Teologiczny Sekcja w Tarnowie

.....
TARNOWSKIE STUDIA TEOLOGICZNE
Czasopismo Wydziału Teologicznego Sekcja w Tarnowie
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
.....

REDAKCJA

ks. prof. dr hab. Janusz Królikowski, redaktor naczelny
ks. dr Grzegorz M. Baran, sekretarz redakcji

RADA NAUKOWA

ks. prof. dr hab. Tadeusz Brzegowy, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. prof. dr hab. Alojzy Drożdż, Uniwersytet Śląski w Katowicach · ks. prof. dr hab. Michał Heller, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. prof. dr hab. Artur Malina, Uniwersytet Śląski w Katowicach · ks. prof. dr hab. Antoni Paciorek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II · ks. prof. dr hab. Stanisław Ludwik Piech, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. prof. dr hab. Mariusz Rosik, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu · ks. prof. dr hab. Tomasz Rozkrut, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. prof. dr hab. Józef Stala, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. dr hab. Sławomir Stasiak, prof. PWT Wrocław, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu · ks. prof. dr hab. Mirosław Wróbel, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II · ks. prof. dr hab. Stanisław Wszolek, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. prof. dr hab. Andrzej Zajac, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie · ks. prof. Pietro Angelo Muroli, Pontificia Università Urbaniana, Pontificio Ateneo Sant'Anselmo, Rzym · prof. Pier Luigi Cabri scj, Facoltà Teologica dell'Emilia Romagna, Bologna

RECENZENCI

ks. dr Maciej Basiuk · dr Joanna Jaromin · ks. dr Krystian Kletkiewicz · ks. prof. dr hab. Krzysztof Konecki · ks. prof. dr hab. Kazimierz Matwiejuk · prof. dr hab. Teresa Olearczyk · dr hab. Elżbieta Osewska · ks. dr hab. Kazimierz Święs, prof. PWSZ · dr Beata Urbanek · ks. dr hab. Bogdan Węgrzyn · ks. prof. dr hab. Marian Zajac, prof. PWSZ

OPRACOWANIE GRAFICZNE I ŁAMANIE

Piotr Pielach

Copyright © 2020 by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISSN 0239-4472 (druk) · ISSN 2391-6826 (online)

Czasopismo jest indeksowane przez: ERIH PLUS, CEJSH.

Publikacja finansowana przez Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Adres redakcji: 33-100 Tarnów, ul. Piłsudskiego 6, e-mail: tst@diecezja.tarnow.pl

Wydawca: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

.....
<http://czasopisma.upjp2.edu.pl/tarnowskiestudiateologiczne>
.....

INFORMACJE DLA AUTORÓW

„Tarnowskie Studia Teologiczne” są recenzowanym półrocznikiem naukowym, wydawanym w Tarnowie od 1938 roku, a obecnie przez Wydział Teologiczny Sekcja w Tarnowie Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Obok rozpraw znajdują się w nim przekłady tekstów i komentarze do nich, recenzje polskich i zagranicznych publikacji.

Redakcja przyjmuje jedynie niepublikowane dotąd teksty (zapisane w formacie docx, doc lub rtf) zredagowane zgodnie ze wskazaniem dla autorów Wydawnictwa Naukowego. Tekst powinien mieć klarowny układ: wstęp określający cel i strukturę wyводу (ewentualnie także stan badań nad zagadnieniem), część merytoryczną i podsumowanie zawierające wnioski. Artykuły powinny mieć objętość 20–40 tys. znaków ze spacjami łącznie z przypisami, bibliografią, metadanymi i abstraktami oraz być zaopatrzone w:

- numer ORCID, e-mail i afiliację (miejsce zatrudnienia)
- notę biograficzną (2–3 zdania)
- tytuł, abstrakt w języku polskim (750–1000 znaków ze spacjami, tj. 100–120 słów) i słowa kluczowe
- tytuł, abstrakt w języku angielskim (750–1000 znaków ze spacjami, tj. 100–120 słów) i słowa kluczowe
- abstrakt artykułu powinien zawierać: (1) określenie problemu podjętego w artykule; (2) strukturę przeprowadzonej analizy; (3) metodę; (4) główny wynik albo wnioski analiz.
- bibliografię ułożoną w porządku alfabetycznym na końcu artykułu

Zapis przypisów i bibliografii winien być konsekwentny i wykonany według następującego wzoru: a) monografie:

- Jan Twardy, *Głoszenie kazań pasyjnych*, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2022, s. 32, <https://doi.org/10.21906/9788376432236>
- J. Green, *Teologia*, tłum. J. Kowalski, Kraków 2003, s. 71–75.
- R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 19973, s. 232–233.
- *Drogi zbawienia. Od Biblii do Soboru*, red. B. Przybylski, Poznań–Warszawa–Lublin 1970, s. 81.

b) artykuły w dziełach zbiorowych:

- J. Green, *Teologia*, w: *Teologia dziś*, red. J. Kowalski, Tarnów 2001, s. 64.
- L. Balter, *Problem reinterpretacji skutków grzechu pierworodnego w człowieku*, w: *Zło w świecie*, red. L. Balter i in., Poznań 1992, s. 291 (Kolekcja Communio, 7).

c) artykuły w czasopiśmie:

- J. Mieczkowski, *Geneza i historia fermentum*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 63 (2010) nr 2, s. 22, <https://doi.org/10.21906/rbl.167>.
- M.L. Morgan, *Martin Buber, cooperation and evil*, „The Journal of the American Academy of Religion” 58 (1990) nr 1, s. 99–110, <https://doi.org/10.1093/jaarel/LVIII.1.99>.

Nie stosujemy skrótów tytułów czasopism. Nie stosujemy wyrażenia „tamże” ani „tenże”, lecz w kolejnych przypisach powtarzamy tytuł w wersji skróconej, np. J. Mieczkowski, *Geneza i historia fermentum*, s. 34 lub J. Mieczkowski, *Geneza i historia...*, s. 34, bez wyrażenia „dz. cyt.”. Odwołanie przypisu umieszczamy przed znakami interpunkcyjnymi.

Redakcja zastrzega sobie prawo do skrótów, zmian tytułów oraz redakcji i korekty językowej. Po otrzymaniu recenzji nadesłanego tekstu Redakcja zawiadamia Autora o przyjęciu tekstu do druku.

Spis treści

ARTYKUŁY

- 9 **ks. Marek Kluz**
Szkola miejscem wychowania człowieka moralnie przyzwoitego
i szlachetnego
- 31 **Kinga Buras**
Tytuły chrystologiczne w Ewangelii Galilejskiej, czyli w źródle Q

RECENZJE

- 51 **ks. Stanisław Longosz**
ks. Marek Starowieyski, Jan Maria Szymusiak, *Nowy słownik
wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, wydanie drugie,
przepracowane, uzupełnione i powiększone przy współpracy
Wojciecha Stawiszyńskiego, Poznań 2018, ss. 1094

ARTYKUŁY

ks. Marek Kluz

<https://orcid.org/0000-0002-2255-1431>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Szkoła miejscem wychowania człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego

Środowiskiem najsilniej wspomagającym rodzinę w wychowywaniu jest szkoła¹. „Szkoła – jak zauważa papież Franciszek – stanowi niewątpliwie platformę, by dotrzeć do dzieci i młodzieży. Jest ona szczególnym miejscem promocji osoby i z tego względu wspólnota chrześcijańska zawsze poświęcała jej wielką uwagę”². Trzeba jednak pamiętać, że zadaniem szkoły nie jest zastępowanie rodziny, ale wspieranie rodziców i dopełnianie ich pracy w dziele wychowania. Szkoła jest miejscem, w którym dzieci i młodzież spędzają kilkadziesiąt godzin tygodniowo. Zdarza się, że jej funkcja sprowadzana jest głównie do edukacji z pominięciem bądź marginalnym traktowaniem ważnej funkcji wychowawczej. Dlatego cieszą takie inicjatywy szkolne, które wzbogacają ją w działania nie tylko edukacyjne, lecz również wychowawcze, z uwzględnieniem koncepcji integralnego rozwoju człowieka³.

Szkoła nie może tylko nadawać tytułów bądź przygotowywać do zawodu, lecz musi oferować wychowanie kształtujące właściwe przekonania, skłonności i postawy moralne. Nauczyciele i wychowawcy odgrywają w tym wymiarze szczególnie ważną rolę. Od nich w dużej mierze zależy, czy ich wychowankowie

1 Por. Sobór Watykański II, Deklaracja *Gravissimum educationis*, nr 5–8.

2 Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Christus vivit*, nr 221.

3 Por. Franciszek, *Dlaczego mam kochać szkołę? Przemówienie podczas spotkania z uczniami i nauczycielami szkół włoskich*, 10.05.2014, „L’Osservatore Romano” wyd. pol. 35 (2014) nr 6, s. 45.

będą na co dzień ludźmi przyzwoitymi i szlachetnymi⁴. Człowiek szlachetny i przyzwoity to po prostu człowiek moralnie dobry, także – jak się to rozumiało w tradycji humanistycznej – „dobry dla człowieka jako człowieka”. A mówiąc jeszcze dokładniej, człowiek przyzwoity i szlachetny moralnie to człowiek z poczuciem ludzkiej godności, prawego sumienia i czterech cnót kardynalnych. Wychowanie człowieka o takich cechach staje się dziś pilną potrzebą, której niezaspokojenie grozi dalszym spadkiem zachowań i postaw moralnych młodych ludzi.

Wychowanie człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego jest szczególnym zadaniem szkoły. Na niej ciąży odpowiedzialność, by bronić młodych ludzi przed akceptacją czegoś, co stanowi pozór dobra. Od nauczycieli i wychowawców w dużej mierze zależy, czy wychowankowie będą przepojeni prawdziwymi ideałami życia, szacunkiem i postawą służby. Dlatego celem niniejszej publikacji będzie ukazanie roli szkoły w procesie wychowania człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego.

Wychować człowieka z poczuciem ludzkiej godności

Centralną rolę w dziedzinie wychowania odgrywa godność osobowa, ogniskująca w pewien sposób wszystkie wymiary życia i działania człowieka. Godność ludzka jest podstawową wartością, a jej źródłem jest fakt stworzenia człowieka na obraz i podobieństwo Boże. Przypomina tę prawdę papież Franciszek w encyklice *Laudato Si'*: „Biblia naucza, że każdy człowiek jest stworzony z miłości, uczyniony na Boży obraz i podobieństwo (por. *Rdz 1, 26*). To stwierdzenie ukazuje nam ogromną godność każdej osoby ludzkiej, która «nie jest tylko czymś, ale kimś»⁵. W praktyce oznacza to, że człowiek obdarzony przez Boga rozumem i wolnością „powinien – jak mówił papież Benedykt XVI – żyć prawdziwie po ludzku, prawdziwie humanitarnie; powinien mieć humanistyczne wykształcenie, formację, ludzkie cnoty; powinien rozwijać swoją inteligencję; kształtować swoją wolę; swoje skłonności, swoje uczucia; powinien być naprawdę człowiekiem – człowiekiem według woli Stwórcy, Odkupiciela”⁶.

4 Por. Benedykt XVI, *Rodzina, szkoła, parafia – miejsca formacji chrześcijanina. Homilia podczas nieszporów*, 10.09.2006, „Sprawy Rodziny” 77 (2007) nr 1, s. 10–13.

5 Franciszek, Encyklika *Laudato Si'*, nr 65.

6 Benedykt XVI, *Uczmy się przeżywać z Chrystusem cierpienia życia duszpasterskiego. „Lectio divina” dla duchowieństwa diecezji rzymskiej*, 18.02.2010, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 31 (2010) nr 5, s. 25.

W obecnym czasie coraz częściej jednak można zaobserwować przejawy braku poszanowania godności osoby ludzkiej, będące skutkiem praktycznego permissywizmu moralnego. Jego wyrazem są różne sposoby dzisiejszej destrukcji człowieka jako istoty rozumnej, wolnej, obdarzonej niezbywalną godnością, istoty odkupionej przez Chrystusa i powołanej do życia wiecznego. W kręgu myślenia permissywnego nie ma miejsca dla osoby w całej jej pełni, z całą należną jej godnością, kształtowaną przez świat wartości obiektywnych. Dlatego potrzebna jest praca nad sobą i właściwe wychowanie, by człowiek mógł w codziennym życiu postępować zgodnie z wymogami ludzkiej godności⁷.

W punkcie wyjścia należy sobie postawić zasadnicze pytanie: W jakim stopniu człowiek zdaje sobie sprawę z poczucia własnej wartości i godności? Poczucie własnej godności zawiera w sobie cały zespół wymogów wobec siebie, wobec swoich zachowań i czynów. Nie ulega wątpliwości, że każdy człowiek ma niezaprzeczalne prawo, by odczuwać własną ludzką godność. Ale czy rzeczywiście tak jest, czy rzeczywiście człowiek zdaje sobie z tego sprawę? Okazuje się, że poznanie swojej chrześcijańskiej godności może mieć istotny wpływ na kształtowanie życia moralnego człowieka. Chcąc niejako odpowiedzieć na to pytanie, trzeba skierować swoją refleksję na aspekt wyboru najwyższych wartości, których realizacja wyznacza kierunek postępowania oraz nadaje sens życiu, a także na odpowiedzialność w podejmowaniu zadań i na znajomość siebie⁸.

Człowiek, który wybiera wielkie wartości w życiu, ma większe poczucie własnej godności. Dlatego najwyższym zadaniem, jakie człowiek powinien sobie postawić, jest utrata własnego życia po to, by je znów odzyskać. Jest to wyraźne nawiązanie do ewangelicznej prawdy, zbyt jednak rzadko realizowanej. Ta zasada, stanowi jedną z podstawowych dróg do osiągnięcia pełni życia chrześcijańskiego. Kierując się nią, człowiek powinien postawić sobie jakies zadanie, które znacznie przerastać będzie jego możliwości. Ma to być takie

7 Podkreślił to wyraźnie papież Benedykt XVI w *Orędziu na Światowy Dzień Pokoju 2012*: „Pragnę zwrócić się także do odpowiedzialnych za instytucje, których celem jest wychowanie: niech czuwają z wielkim poczuciem odpowiedzialności nad tym, aby godność osoby była szanowana i dowartościowana we wszystkich okolicznościach” (Benedykt XVI, *Wychowanie młodzieży do sprawiedliwości i pokoju. Orędzie na 45 Światowy Dzień Pokoju 2012*, 8.12.2011, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 33 (2012) nr 2, s. 4–5). Por. J. Machinek, *Godność osoby ludzkiej*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 218.

8 Por. J. Młyński, *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne*, Tarnów 2008, s. 182–205.

zadanie, taka misja, które pochłona całą jego energię i myśli, a równocześnie będą służyła dobru wspólnemu. Przyjmując trudne zadanie, człowiek odczuwa własną niewystarczalność i zależność od Boga i innych ludzi, a także ma świadomość tego, że coś z siebie daje Bogu i innym, że po prostu im służy. Aby jednak taką misję przyjąć na siebie, trzeba mieć dojrzałą osobowość, a to osiąga się przez ustawiczną pracę nad sobą i życie z Bogiem⁹.

Niemniej jednak sugestia posiadania takiej misji może być drogowskazem pokazującym, w jakim kierunku należy zmierzać, aby osiągnąć pełnię życia ludzkiego i chrześcijańskiego, do której są powołani wszyscy należący do Chrystusa. Może to znacznie pogłębić w człowieku poczucie wartości i godności, każąc się jednak zawsze liczyć z Bogiem i z godnością drugiego człowieka. Daje to również poczucie zależności od Boga i drugiego człowieka oraz poczucie więzi ze wspólnotą ludzi. Przez służenie Bogu i ludziom oraz dzięki poczuciu własnej słabości urzeczywistnia się prawdziwe człowieczeństwo. Poczucie własnej niewystarczalności, zależności od Boga i innych ludzi, właściwie przyjęte i zaakceptowane, nie niszczy poczucia własnej godności i wartości, ale je umacnia. Nie niszczy poczucia godności człowieka jego wewnętrzna walka, poszukiwania i gubienie dróg, jego upadki czy obojętność. Człowiek zawsze może wracać do miłosiernego Ojca Niebieskiego jak syn marnotrawny.

Mówiąc o wartości i godności każdego człowieka, należy też uwydatnić jego jedyność i niepowtarzalność. Z tej indywidualności wypływają szczególne zobowiązania wobec innych. Godność człowieka przejawia się w tym, że jako osoba obdarzona rozumem i wolną wolą posiada poczucie odpowiedzialności. Zasada moralna odpowiedzialności osobistej i społecznej winna kierować całym życiem człowieka. Konsekwencją takiego spojrzenia jest fakt, że człowiek powinien przyjąć odpowiedzialność nie tylko za własne życie, ale także odpowiedzialność za innych. Nie wystarczy pytać siebie o wartość i sens własnego życia, ale należałoby pytać, jakiego twórczego zadania podejmie się człowiek w życiu, za co chce ponosić odpowiedzialność, jakim potrzebom innego człowieka chce służyć¹⁰.

Poczucie godności pogłębia się poprzez świadczenie miłości drugiemu człowiekowi. Z kolei utrata godności następuje przez brak miłości, obojętność,

9 Por. T. Zadykowicz, *Kim jest człowiek?*, w: *Wyznawać wiarę dzisiaj. Katecheza dorosłych na podstawie „Katechizmu Kościoła Katolickiego”*, red. S. Łabendowicz, Sandomierz 1999, s. 454–459.

10 Por. Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, nr 203.

zaniedbanie, gniew czy nienawiść do bliźniego¹¹. Zatrącenie poczucia wartości i godności własnej osoby należy rozumieć subiektywnie: po prostu człowiek zaczyna siebie nie cenić, a czasem nawet nienawidzić. W obiektywnym znaczeniu człowiek nigdy nie traci godności jako osoba ludzka.

Poczucie wartości i godności ludzkiej kształtuje się, ale także sprawdza w środowisku szkolnym. W nim człowiek prawidłowo uczy się i kształtuje swoją osobową godność i godność drugiego człowieka¹². W środowisku szkolnym młody człowiek czuje swoją ograniczoność, ale także czuje się potrzebny innym. W szkole może miłować innych i być miłowany¹³.

Odkrywanie wartości i godności człowieka dokonuje się również w procesie poznawania siebie. Tu także człowiek otrzymuje wsparcie ze strony rodziców i wychowawców¹⁴. Proces poznawania siebie nigdy nie może być zakończony. Człowiek ciągle dorasta, poszerza swoją wiedzę, zmienia się. Lepsza znajomość siebie, swojej natury, godności i wartości pozwala na lepsze rozumienie niepojętego Boga. Poznanie siebie, docieranie do najgłębszych pokładów osobowości oraz poznawanie Boga albo lepiej – szukanie kontaktu z Bogiem wymaga doświadczenia czegoś, co w życiu duchowym zwie się „pustynią”, oraz samotności. Pustynia daje możliwość twórczego przemyślenia własnych problemów oraz możliwość nawiązania bliższego kontaktu z Bogiem. Gdy chodzi natomiast o poczucie godności i wartości osoby ludzkiej, to właśnie dla ożywienia tego poczucia potrzebna jest pustynia, samotność, cisza i refleksja.

Z tego więc wszystkiego niejako wynika, że wychowanie winno się opierać nie tyle na informowaniu lub formowaniu drugiej osoby, ile na pokazywaniu i unaocznianiu wychowankowi godności osobowej, naprowadzaniu na tę wartość. Na tym w istocie polega wychowanie. Najważniejszą postacią wychowania jest samowychowanie. Wychowanek sam musi odkryć wartość godności,

11 Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, nr 1706; I. Mroczkowski, *Chrześcijańska koncepcja człowieka i jego działania*, w: *Być chrześcijaninem dziś. Teologia dla szkół średnich*, red. M. Rusecki, Lublin 1992, s. 284–285.

12 Por. Franciszek, Encyklika *Laudato Si'*, nr 213; M. Pokrywka, *Antropologiczne podstawy wychowania w rodzinie*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej. W 25 rocznicę adhortacji apostolskiej „Familiaris consortio”*. Przesłanie moralne Kościoła, red. K. Jeżyna, T. Zadykiewicz, Lublin 2008, s. 21.

13 Por. J. Bajda, *Rodzina miejscem promocji godności osoby ludzkiej – w perspektywie przyszłości Europy*, „Sprawy Rodziny” 77 (2007) nr 1, s. 48–49.

14 Por. W. Chudy, *Pedagogika godności. Elementy etyki pedagogicznej*, Lublin 2009, s. 56–59.

rozpoznać jej obligującą do działania moc¹⁵. Wychowawca może jedynie pomóc wychowankowi w tej drodze. W przypadku dziecka najskuteczniej to uczyni, ukazując mu jego szczególną ważność jako podmiotu, „ja” mającego niezwykłą wartość w świecie. Najlepszą metodą wychowawczą jest tutaj specyficzne świadectwo, polegające na takim odnoszeniu się do innych w codziennym życiu, że – poprzez respekt dla nich, poprzez delikatność w postępowaniu z nimi – ukazana zostaje (albo przynajmniej zasugerowana) wartość będąca motywem takiego odnoszenia. Godność osobową „ja” najlepiej ukazywać przez odniesienie do „ty” lub osoby trzeciej. Tylko metoda świadectwa doprowadza do doświadczenia godności.

W świetle powyższych rozważań można wyciągnąć wniosek, że osobowa godność jest „najcenniejszym dobrem człowieka”¹⁶. Jest tą wartością, która nadaje sens życiu. Każdy zatem człowiek, który odkrył i zrozumiał godność swojej osoby, znalazł w sobie wielką siłę pomagającą mu pokonać trudności, na jakie napotyka na drodze poszukiwań prawdy. Poznanie swojej chrześcijańskiej godności może też stać się głębokim motywem, by ciągle na nowo podejmować trud nawracania się i uświęcania swego życia. Prawda o godności osoby ludzkiej ma więc istotny wpływ na właściwy kształt życia moralnego człowieka. Dlatego każdy chrześcijanin powinien w życiu codziennym postępować zgodnie z wymogami godności chrześcijańskiej. Powinien również kierować się sumieniem, które jest wyznacznikiem jego osobowej godności.

Wychować człowieka prawego sumienia

Człowiek przyzwoity i szlachetny moralnie jest człowiekiem prawego sumienia. „Sumienie – jak mówił papież Jan Paweł II w Skoczowie – jest dla człowieka sprawą o zasadniczym znaczeniu. Jest ono naszym wewnętrznym przewodnikiem i jest także sędzią naszych czynów”¹⁷. Sumienie dzięki pełnionej funkcji stoi na szczycie elementów konstytuujących godność każdej istoty ludzkiej. Jest sprawdzianem rzeczywistej wartości człowieka. Cały zatem osobowy kształt w swym najgłębszym założeniu skierowany istotowo ku rozwojowi człowieka rozstrzyga się w sumieniu.

15 Por. P. Góralczyk, *Odkryć w sobie niepowtarzalną godność*, „Roczniki Teologii Katolickiej” 8 (2009), s. 59–70.

16 Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, nr 37.

17 Jan Paweł II, *Być człowiekiem sumienia*, red. K. Gryz, Kraków 1998, s. 264.

W sumieniu człowiek odkrywa wezwanie do miłowania oraz czynienia dobra i unikania zła. Aby sumienie mogło działać w sensie najbardziej ludzkim, musi ono posiadać pewną przestrzeń wolności. Zakłada ono zatem wolność¹⁸. Nie ma ludzkich wyborów bez wolności, ale równocześnie tam, gdzie otwiera się wolność, występuje niebezpieczeństwo ryzyka. Aby nie utracić swej wolności, sumienie musi właściwie odczytywać treść i walor moralnego prawa Bożego. Człowiek ma wystarczające możliwości i dyspozycje, by zrozumieć i poznać, „że moralne prawo wypływa z samej Istoty Boga, a ponadto z Jego łaski – bywa objawieniowo komunikowane. To zrozumienie i poznanie ujawnia się w sumieniu”¹⁹. Sumienie musi być zatem czujne, bo chodzi tu o rozwój osobowości moralnej, o budowanie prawdziwego człowieczeństwa, o kształtowanie swej relacji do Boga, człowieka i świata²⁰.

Sumienie ujawnia też tkwiącą w wolności człowieka zależność od prawdy. Skłania człowieka do posłuszeństwa prawdzie i postępowania w duchu prawdy. Sumienie ma się wsłuchiwać i wyrażać prawdę o moralnym dobru i je przyjmować, o moralnym złu i je odrzucać. Powołaniem sumienia nie jest moralne usprawiedliwianie ludzkich działań, lecz zobowiązanie do działania zgodnie z odkrytą prawdą. Widać z tego wyraźnie, że w sumieniu człowiek dokonuje syntezy wolności i prawdy, która jest zdolna w pełni afirmować jego godność przez to, że uzdalnia go do postępowania w duchu odpowiedzialności za siebie i drugich, a także czyni go posłusznym wobec Boga i upodabnia do Niego.

W tym kontekście trzeba więc jeszcze raz z całą mocą podkreślić, że sumienie ma fundamentalne znaczenie dla kształtowania człowieczeństwa i rozwoju życia moralnego. W nim zapadają decyzje, które mają wpływ na kształt ludzkich dziejów. „Poziom sumienia, poziom wartości moralnych – uświadamiał papież Jan Paweł II – to najważniejszy wymiar doczesności i historii. Historia bowiem pisana jest nie tylko wydarzeniami, które rysują się niejako «od zewnątrz» – jest ona przede wszystkim pisana «od wewnątrz»: jest historią ludzkich sumień, moralnych zwycięstw lub klęsk. Tutaj też znajduje podstawę istotna wielkość człowieka: jego prawdziwie ludzka godność [...]. Tak więc w sumieniu: w wewnętrznej prawdzie naszych czynów – stale poniekąd obecny jest wymiar życia

18 Por. A. Laun, *Współczesne zagadnienia teologii moralnej. Teologia moralna fundamentalna*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002, s. 93–108.

19 Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, nr 41.

20 Por. R. Guardini, *Zjawisko sumienia*, tłum. T. Gadacz, „Znak” 48 (1996) nr 7, s. 13–18. Por. także: P. Góralczyk, *Prawo moralne a sumienie w encyklice „Veritatis splendor”*, „Studia Theologica Varsaviensia” 32 (1994) nr 1, s. 43–46.

wiecznego. A równocześnie to samo sumienie, poprzez wartości moralne, wywiera najwyrazistszą pieczęć na życiu pokoleń, na historii i na kulturze ludzkich środowisk, narodów i całej ludzkości²¹. „Jakże ważne jest więc – stwierdził tenże papież w Skoczowie – aby nasze sumienia były prawe, aby ich sądy oparte były na prawdzie, aby dobro nazywały dobrem, a zło złem”²².

Współczesny kryzys moralny, zagubienie świata wartości sprawiają, że sumienie ludzkie bywa dzisiaj – częściej niż dawniej – atakowane, wystawiane na próbę. Człowiek dzisiejszy zamiast stanąć w prawdzie swego sumienia, tak naprawdę od niego ucieka. Nie chce przyznać się do błędów i zawrócić ze złej drogi. Na to niebezpieczeństwo narażeni są szczególnie ludzie młodzi, gdyż brak im doświadczenia życiowego jako istotnego wyznacznika mądrości.

Najbardziej niepokojący jest fakt, że „sumieniu indywidualnemu przyznaje się prerogatywy najwyższej instancji osądu moralnego, które kategorycznie i nieomylnie decyduje o tym, co jest dobre, a co złe. Do tezy o obowiązku kierowania się własnym sumieniem niesłusznie dodano tezę, wedle której osąd moralny jest prawdziwy na mocy samego faktu, że pochodzi z sumienia. Wskutek tego zanikł jednak nieodzowny wymóg prawdy, ustępując miejsca kryterium szczerości, autentyczności, «zgody z samym sobą», co doprowadziło do skrajnie subiektywistycznej interpretacji osądu moralnego”²³.

Sumienie zostało przez wielu współczesnych ludzi utożsamione z pierwszym lepszym „głosem” ludzkiej osobowości. W ten sposób rozpoznawana w sumieniu prawda o dobru nie ma już charakteru obiektywnego, bowiem zależy od subiektywnych pragnień czy też nastawień. Taka prawda jest „moją prawdą” i obowiązuje mnie jedynie dlatego, że wyrasta z mojej decyzji. W tej sytuacji sumienie staje się jedyną i ostateczną normą moralności²⁴. Dzisiaj ludzie uważają za sumienie dowolną opinię, którą bez żadnego zastanowienia powtarzają za kimś. Tymczasem człowiek ma obowiązek szukać prawdy. Powinien poznać prawdę o swoim człowieczeństwie. Wolność sumienia jest ograniczona prawdą o człowieku, bo sumienie stoi na straży człowieczeństwa. Niestety człowiek współczesny próbuje uwolnić się od obowiązku poszukiwania obiektywnej prawdy i postępowania wedle niej. Prawda przestaje być dziś dla niego naczelną wartością w życiu. Tak więc tworzona współcześnie „kreatywna koncepcja

21 Jan Paweł II, List do młodych *Parati semper*, nr 6.

22 Jan Paweł II, *Być człowiekiem sumienia*, s. 264–265.

23 Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, nr 32.

24 Por. J. Merecki, *Sumienie a prawda i prawo moralne*, w: Jan Paweł II, *Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. A. Szostek, Lublin 1995, s. 208–209.

sumienia” prowadzi do przekonania, że jedyną racją rozstrzygającą o dobru lub złu moralnym jakiegoś czynu jest ostatecznie intencja działającego człowieka. Nie chodzi więc o sąd praktyczny, rozpoznający, co jest dobre i co człowiek powinien czynić, lecz jedynie o decyzję, która uznaje coś za dobre²⁵.

Podkreślając podmiotowość osoby ludzkiej, twierdzi się, że głos sumienia stanowi wezwanie dla człowieka nie tyle do skrupulatnego poznania i uznania norm moralnych, ile raczej do osobistego i twórczego zarazem podjęcia swoich zadań życiowych. Człowiek miałby niejako sam decydować o tym, jak wypełni zadania powierzone mu przez Boga. W praktyce indywidualne sumienie miałyby stanowić ostateczną instancję orzekającą o dobru i złu. Tego typu tezy podważają tożsamość sumienia w jego relacji do wolności i do prawa Bożego.

Zafałszowania współczesności w odniesieniu do sumienia prowadzą nie tylko do fałszywych koncepcji sumienia, ale także do zaciemnienia sumienia w życiu konkretnych ludzi. Możliwość błędnego osądu sumienia – z racji jego znieprawienia – ukazuje *Katechizm Kościoła Katolickiego* poprzez przypomnienie tekstu soborowego. Sumienie nie zachowuje swojej prawości wówczas, „gdy człowiek niewiele dba o poszukiwanie prawdy i dobra, a sumienie z nawyku do grzechu powoli ulega niemal zaślepieniu”²⁶.

Obok tych zasadniczych źródeł znieprawienia sumienia trzeba wskazywać dzisiaj jeszcze na inne źródło: wpływ środowiska, w którym dany człowiek żyje, czy szerzej: wpływ szeroko rozumianej manipulacji społecznej, propagandy. Trzeba przyznać, że dzisiaj człowiek jest wprost „bombardowany” przez wizje życia osobistego i społecznego, które stoją w całkowitej sprzeczności z Ewangelią. Nawet jeśli przychodzi stwierdzić, że sumienie ludzkie nie może być znieprawione bez jakiejś zgody ze strony samego człowieka, bez jakiegoś jego współdziałania, to nie wolno nie widzieć ogromu nacisku, jaki płynie z dzisiejszych środków społecznego przekazu.

W tej sytuacji „jakże jest cenna i pilnie potrzebna – przypomina papież Franciszek w jednym z przemówień – działalność duszpasterska całego Kościoła w zakresie odzyskiwania, ochrony, strzeżenia chrześcijańskiego sumienia, oświecanego przez wartości ewangeliczne!”²⁷. Tak więc jednym z istotnych zadań wychowawczych jest formowanie prawego sumienia, aby w każdej

25 Por. W. Chudy, *Światło dla wszystkich*, w: Jan Paweł II, *Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, s. 260–261.

26 *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1791.

27 Franciszek, *Troska o chrześcijańskie sumienie. Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej*, 29.01.2018, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 39 (2018) nr 3–4, s. 18.

sytuacji życiowej dany człowiek był zdolny do prawidłowego odróżniania czynów dobrych i złych moralnie²⁸. Praca wychowawcza, ściśle związana z formowaniem sumienia, pomaga jednostce stawać się coraz bardziej człowiekiem, wprowadza ją coraz bardziej w prawdę, kształtuje w niej coraz większy szacunek dla życia, wychowuje do prawidłowych relacji międzysobowych. A zatem to, kim człowiek staje się w całym swoim życiu, zależy od stopnia ukształtowania sumienia²⁹.

Żaden program wychowania nie może zapomnieć o fundamentalnej prawdzie, że człowiek z natury swojej jest istotą moralną i że na straży jego godności, jego pełnego rozwoju stoi sumienie. Nie ma prawdziwego wychowania człowieka bez formowania jego prawego sumienia, by w duchu prawdy o sobie i w duchu odkrytych wartości umiał dokonywać właściwych wyborów i przyjmował za nie odpowiedzialność³⁰.

Proces kształtowania sumienia trwa całe życie³¹, jednak najodpowiedniejszy moment to dzieciństwo i okres dorastania, a najlepszym miejscem, gdzie formuje się sumienie, jest środowisko rodzinne, w którym dobro i zło nazywane są po imieniu³². W rodzinie, głównie na drodze identyfikacji i naśladownictwa, pojawiają się pierwsze symptomy postępowania moralnego, w którym sumienie spełnia ważną rolę, wskazując na dobro. Dzieje się tak dlatego, że dziecko na początku swego życia właśnie z rodziną, jak z żadną inną instytucją, utrzymuje najbliższe kontakty. Biorąc pod uwagę to, że dziecko w pierwszych latach swego życia związane jest przede wszystkim z rodziną, przyjmuje się, że ona jest naturalnym i pierwszym środowiskiem kształtowania sumienia. Dlatego też każda inna instytucja wychowawcza: Kościół, przedszkole, szkoła,

28 Jan Paweł II, Adhortacja apostołska *Familiaris consortio*, nr 8.

29 Por. I. Mroczkowski, *Wyzwania przed ludźmi sumienia w Polsce*, w: *Człowiek. Sumienie. Wartości*, red. J. Nagórny, A. Derdziuk, Lublin 1997, s. 121–129.

30 Por. J. Wójcik, *W trosce o wychowanie sumienia*, „Studia nad Rodziną” 13 (2009) nr 1–2, s. 149–155; J. Tomczak, *Formowanie dojrzałego sumienia*, „Horyzonty Wiary” 9 (1998) nr 2, s. 25–41.

31 Por. K. Demmer, *Wprowadzenie do teologii moralnej*, tłum. A. Baron, Kraków 1996, s. 34.

32 *Katechizm Kościoła Katolickiego* w numerze 1784 stwierdza: „Wychowanie sumienia jest zadaniem całego życia. Od najmłodszych lat wprowadza ono dziecko w poznawanie i praktykowanie prawa wewnętrznego rozpoznawanego przez sumienie. Roztropne wychowanie kształtuje cnoty; chroni lub uwalnia od strachu, egoizmu, pychy, fałszywego poczucia winy i dążeń do upodobania w sobie, zrodzonego z ludzkich słabości i błędów. Wychowanie sumienia zapewnia wolność i prowadzi do pokoju serca”.

środki społecznej komunikacji itd., mogą jedynie udzielać pomocy w jego rozwijaniu i kształtowaniu³³.

Formacja prawego sumienia dokonuje się często wśród wielu zmagania, kolizji wartości i udręek wewnętrznych. Na ten proces ma wpływ wiele czynników. Szczególnie nie jest łatwo odbudować sumienia, które zostało zdeprawowane, zniekształcone. Nie jest łatwo w dobie współczesnego kryzysu moralnego, w świecie zagubionych wartości odnaleźć na nowo światło, które zostało przesłonięte różnymi złudzeniami i mirażami ludzkiego życia. Droga powrotu do światła, które przeświecili do końca życie człowieka i pozwoli mu na nowo podjąć trud wolności na miarę prawdy i miłości, jest zazwyczaj długa. Tym bardziej potrzeba odpowiedzialnych wychowawców, którzy „uzbrojeni” w prawdę o człowieku i odwołując się do obiektywnej hierarchii wartości wskażą taką drogę, aby „sumienia [...] nie ulegały demoralizacji, aby nie poddawały się prądom moralnego permissywizmu, aby umiały odkryć wyzwalający charakter wskazań Ewangelii i Bożych przykazań, aby umiały wybierać, pamiętając o Chrystusowej przestrodze «Cóż bowiem za korzyść stanowi dla człowieka zyskać świat cały, a swoją duszę utracić? Bo cóż może dać człowiek w zamian za swoją duszę» (Mk 8, 36–37)”³⁴.

Wychować człowieka do życia w cnocie

Papież Benedykt XVI powiedział kiedyś, że formowanie do należytego człowieczeństwa i dążenie do doskonałości to gruntowne nabywanie cnót³⁵. Cnota jest bowiem aktywną i wewnętrzną zasadą, sprawiającą, że człowiek jest zdolny czynić dobro moralne. Należy jednak pamiętać, że bez pomocy drugich, bez pomocy rodziny, szkoły, odpowiedzialnych wychowawców, duszpasterzy, katechetów człowiek nie może się rozwinąć. Każdy człowiek rodzi się otwarty na realizację swojego życia osobowego poprzez właściwe wychowanie.

W wychowaniu moralnym chodzi o to, aby człowiek był sprawcą dobra moralnego, które ma stanowić o człowieczeństwie i realnej doskonałości człowieka. Cnoty, czyli sprawności moralne, umożliwiają mu to dążenie do zdobycia

33 Por. Z. Marek, *Wychowanie sumienia zadaniem pedagogów?*, „Horyzonty Wychowania” 4 (2005), s. 94–95; M. Pokrywka, *Wezwanie do formacji sumienia w świetle nauczania Jana Pawła II*, „Roczniki Teologiczne” 48 (2001) z. 3, s. 61–65; K. Wrońska, *Sumienie jako własność i wyróżnik osoby w jej procesie rozwoju*, „Horyzonty Wychowania” 4 (2005), s. 222.

34 Por. Jan Paweł II, *Być człowiekiem sumienia*, s. 266–267.

35 Por. J. Ratzinger, *Nowa pieśń dla Pana*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 1999, s. 256.

pięknego człowieczeństwa i doskonałości. Pomagają spełniać dobre czyny wytrwale, skutecznie i z satysfakcją. Owe cnoty sprawiają, że człowiek jest pozytywnie ukierunkowany na przyszłość³⁶.

Spośród wszystkich cnot moralnych fundamentalne znaczenie mają cztery sprawności: roztropność, sprawiedliwość, umiarkowanie i męstwo, zwane od św. Ambrożego kardynalnymi (od łac. *cardo* – zawias), jako że od ich realizacji zależy charakter człowieka. Są one podstawami, na których oparte jest całe życie moralne. Osobowość ukształtowana na bazie cnot kardynalnych i cnot im pokrewnych będzie bez wątpienia fundamentem mocnego charakteru człowieka.

W tej perspektywie istnieje pilna potrzeba podjęcia refleksji nad cnotami kardynalnymi i wychowania do tych ważnych sprawności moralnych. Wydaje się, że za mało mówi się w szkole, na lekcjach religii o konieczności zdobywania cnot kardynalnych. A prawdziwe człowieczeństwo i dążenie do pełnego rozwoju trzeba budować na mocnym fundamencie cnot. Każda cnota kardynalna jako sprawność dodatnia jest dziś bardzo potrzebna, by lepiej wyjaśnić fenomen wychowania. A wychowanie to przede wszystkim pomoc w nabywaniu cnot przez wychowanka. Dlatego też formowanie cnot kardynalnych powinno być istotą każdego procesu wychowawczego.

Pierwszą cnotą kardynalną, dającą możliwość wprowadzenia w życie ogólnych zasad i ideałów jest roztropność (łac. *providentia*)³⁷. Kieruje ona wyborem pozostałych cnot moralnych; reprezentuje element rozumowy w każdej cnotcie, wskazując im miarę i zasadę³⁸. Cnota roztropności mierzy każdą rzecz, sytuację i działanie miarą dobra moralnego. Jest umiejętnością mądrego postępowania i życia. Stanowi podstawę dla rozwoju osobowego i osiągnięcia moralnej doskonałości człowieka³⁹. Jezus pochwała roztropność m.in. w przypowieści o człowieku, który dom swój zbudował na skale (por. Mt 7, 24–27) oraz w przypowieści o wiernym i rozroptnym słudze, który pod nieobecność Pana dogląda wszystkiego i wszystko dokładnie wypełnia (por. Mt 24, 45nn).

36 Por. Jan Paweł II, *Wychowanie człowieka do wartości moralnych. Przemówienie do uczestników XIV Światowego Kongresu Szkół Katolickich*, 5.03.1994, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 15 (1994) nr 5, s. 16–17.

37 Por. S. Belardinelli, *Cnota roztropności w życiu rodzinnym*, tłum. P. Mikulska, „Ethos” 23 (2010) nr 4, s. 119.

38 Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1806.

39 Por. P. Bortkiewicz, *Roztropność*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 468–470.

Cnota roztropności porządkuje wiele płaszczyzn życia ludzkiego, nic więc dziwnego, że składa się z wielu składników. Wśród najważniejszych składników roztropności wymienia się: pamięć, zmysł rzeczywistości, gotowość do przyjęcia rad i pouczeń, domyślność, opatrność ludzką, oględność i ostrożność. Głównym zadaniem wychowawców jest wpajanie młodym ludziom pewnej pilności, będącej warunkiem roztropności, tak by dać woli stałe umiłowanie dobra, które by pociągało wychowanka i motywowało go do zabiegania o osiągnięcie go. Tylko pod wpływem silnego i stałego impulsu woli rozum młodego człowieka nabierze stałej pilności we wszystkich fazach roztropnego działania. Wychowanie do roztropności polega więc na systematycznym rozwoju i wyćwiczeniu wszystkich wrodzonych czynników zmysłowych i duchowych.

Ale sama roztropność nie wystarczy do ukształtowania szlachetnego człowieka. Trzeba też innych cnót. Jedną z nich jest sprawiedliwość. Nabycie tej cnoty powinno być zatem kolejnym zadaniem człowieka roztropnego. W ten sposób umocni on swoje dążenie ku doskonałości w życiu moralnym.

Sprawiedliwość (łac. *iustitia*) jest cnotą moralną, która polega na „stałej i trwałej woli oddawania Bogu i bliźniemu tego, co im się należy”⁴⁰. Opiera się ona na godności, która przysługuje każdemu człowiekowi, i na zasadniczej równości wszystkich ludzi. Cnota sprawiedliwości reguluje wzajemne relacje między ludźmi. Powinności człowieka względem bliźnich dotyczą nie tylko spraw materialnych, ale przede wszystkim dóbr duchowych i moralnych. O ile roztropność uczy kierowania własnym życiem, o tyle sprawiedliwość wdraża do obowiązków względem innych ludzi⁴¹. W Piśmie Świętym sprawiedliwość jest jednym z atrybutów Boga, ale jest też ideałem dla człowieka. W Biblii człowiek sprawiedliwy to człowiek w stanie ogólnej doskonałości moralnej, to człowiek święty. Dążenie do sprawiedliwości jest treścią czwartego błogosławieństwa: „Błogosławieni, którzy łakną i pragną sprawiedliwości” (Mt 5, 6)⁴².

Papież Benedykt XVI w encyklice *Caritas in veritate* przypomina o konieczności powiązania sprawiedliwości z miłością: „Sprawiedliwość nie tylko nie jest obca miłości, nie tylko nie jest alternatywą albo paralelną drogą miłości: sprawiedliwość jest niepodzielnie związana z miłością, towarzyszy jej”⁴³. O ile sprawiedliwość dopomina się o elementarne dobra człowieka, o tyle miłość

40 *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1807.

41 Por. J. F. Keenan, *Cnoty na co dzień*, tłum. B. Żak, Kraków 2003, s. 97–98.

42 Por. Franciszek, Adhortacja apostołska *Gaudete et exsultate*, nr 77–79.

43 Benedykt XVI, Encyklika *Caritas in veritate*, nr 6.

dąży do jego większego dobra⁴⁴. Z kolei w encyklice *Deus caritas est* papież podkreśla, że sprawiedliwość bez miłości staje się bezduszna, a miłość bez sprawiedliwości staje się naiwna⁴⁵.

Składnikami cnoty sprawiedliwości są akty polegające na „czynieniu dobra” i „unikaniu zła”. Podstawowymi składnikami są praworządność, czyli stała chęć do życia w łaździe społecznym, oraz uczciwość, która opiera się na równości, czyli ścisłym wymierzaniu tego, co się komu należy⁴⁶. Wymienione składniki można odnaleźć w cnotach pokrewnych sprawiedliwości, pozostających z nimi w ścisłej łączności. Wśród tych cnot można wyróżnić patriotyzm, wdzięczność, posłuszeństwo, szacunek, prawdomówność i hojność. Ich rola w dążeniu do pełnego rozwoju jest niezastąpiona, dlatego wychowanie wymaga tutaj większej troski i uwagi.

Do bycia sprawiedliwym nie tylko wychowuje katecheta czy nauczyciel, wychowawca, ale cała szkoła. Wszyscy zaangażowani w dzieło wychowania powinni zwracać uwagę na uczciwość dzieci i młodzieży. Powinni często przypominać im o czci rodziców, nauczycieli i wychowawców oraz szacunku dla starszych i miłości ojczyzny. Mają też obowiązek uczyć dzieci wdzięczności, pokory, prawdomówności, sztuki przebaczenia i braterskiej pomocy.

Człowiek nie może być jednak w pełni sprawiedliwy, gdy nie ma wypracowanej cnoty umiarkowania. Umiarkowanie wprowadza wewnętrzny ład do ludzkich pragnień, uczuć i pożądań. Dlatego dla pełni harmonii ludzkiego rozwoju niezbędna jest cnota umiarkowania.

Umiarkowanie (łac. *temperantia*) jest cnotą kardynalną, która pozwala opanować dążenie do przyjemności, zapewnia równowagę w używaniu dóbr stworzonych, panowanie woli nad popędami i utrzymuje pragnienia w granicach uczciwości⁴⁷. Święty Paweł w Liście do Tytusa poucza, „abyśmy wyrzekłszy się bezbożności i żądz światowych, rozumnie i sprawiedliwie, i pobożnie żyli na tym świecie” (Tt 2, 12). Człowiek znający umiar potrafi obywać się bez tego, co zakłóca jego miłość do Boga i ludzi; jest gotów do ponoszenia ofiar⁴⁸. Umiarkowanie jest cnotą znaną dla posługi apostołskiej, stanowi bowiem

44 Por. Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est*, nr 26–29.

45 Por. P. Kieniewicz, *Sprawiedliwość*, w: *Encyklopedia nauczania moralnego*, s. 501–504.

46 Por. Jan Paweł II, Adhortacja apostołska *Christifideles laici*, nr 60.

47 Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1809.

48 Por. P. Salomon, *Umiarkowanie*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, s. 556–557.

dowód na to, że człowiek jako dziecko Boże panuje nad sobą samym, co zawsze zyskuje sobie ludzką akceptację⁴⁹.

Wyróżnia się dwie grupy cnoty umiarkowania, które są jej gatunkami. Pierwsza dotyczy dziedziny odżywiania, czyli panowania nad smakiem, i w jej skład wchodzi wstrzemięźliwość w jedzeniu i picciu. Duga dotyczy popędu płciowego, czyli panowania nad dotykiem, i należy do niej czystość⁵⁰. Wychowanie człowieka w zakresie tych dwóch dziedzin związanych z cnotą umiarkowania przyczynia się do rozwoju jego szlachetności. Do właściwego rozwoju niezbędne są także cnoty pokrewne umiarkowaniu. Są nimi łagodność, pokora, umiejętność odpoczywania i używania rozrywek oraz skromność w ubiorze. W wychowaniu do tych sprawności niezbędna jest pomoc wychowawców. Ich słowa poparte przykładem życia pomogą młodym ludziom osiągnąć wewnętrzną umiar i ład w wielu dziedzinach życia.

Do ukształtowania człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego niezbędna jest również cnota męstwa. Męstwo (łac. *fortitudo*) zapewnia wytrwałość w trudnościach, stałość w dążeniu do dobra, umacnia w opieraniu się pokusom, uzdalnia do przewyciężenia strachu, stawienia czoła próbom i prześladowaniom i uzdalnia do wyrzeczenia i ofiary, nawet ofiary z życia w obronie słusznej sprawy⁵¹. Męstwo pomaga więc osiągnąć dobro trudne⁵². Cnota ta wyraża się w wytrwałości oraz w walce z przeciwnościami. Jezus, wskazując na przeciwności, zachęca uczniów do odwagi: „Na świecie doznacie ucisku, ale miejcie odwagę. Jam zwyciężył świat” (J 16, 33).

Właściwe pojęta cnota męstwa potrzebuje współdziałania z cnotami jej pokrewnymi, stąd i wychowanie domaga się troski o ukształtowanie owych sprawności, bez których samo męstwo w dłuższej perspektywie nie może się obyć. Do najważniejszych cnót pokrewnych męstwu należą: wielkoduszność, odwaga cywilna, cierpliwość, stałość, hart ducha i aktywność fizyczna. Wszystkie one mają za zadanie służyć pomocą w spełnianiu codziennych obowiązków i nie pozwolić cofać się w obliczu trudności i zagrożeń. Wiadomo bowiem, że każdy człowiek codziennie napotyka liczne przeszkody i trudności, które trzeba pokonywać, męstwo zaś i cnoty mu najbliższe dają tę moc i hart

49 Por. E. C. Merino, R. G. de Haro, *Teologia moralna fundamentalna*, tłum. A. Liduchowska, Kraków 2004, s. 416.

50 Por. T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002, s. 405.

51 Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1808.

52 Por. J. Fiuta, *Istota męstwa chrześcijańskiego według nauki św. Tomasza z Akwinu*, Lublin 1946, s. 44–45.

ducha, dzięki czemu godziwy cel może zostać osiągnięty. Dotyczy to także celu ostatecznego, dlatego św. Paweł zachęca wiernych: „trwajcie mocno w wierze, bądźcie mężni i umacniajcie się” (1 Kor 16, 13)⁵³.

Wymienione akty męstwa trzeba praktykować od dzieciństwa, nie czekając na nadzwyczajne okazje; należy spełniać je na mniejszą skalę w codziennym życiu. Odpowiedzialni wychowawcy powinni czuwać nad ugruntowaniem w młodych duszach zdrowej odwagi, kształtować stałe usposobienie trwania i niecofania się w obliczu niebezpieczeństw. Czasami bowiem konieczne jest narażanie się na niebezpieczeństwo, gdy chodzi o wielkie sprawy i obronę wartości moralnych⁵⁴.

Kardynalna cnota męstwa i cnoty jej pokrewne stanowią pewien środek „bojowych” sprawności moralnych człowieka. Jednak zawsze istnieje zagrożenie popadnięcia w pewien nadmiar, jak i niedomiar, a wtedy mówi się już o wadach przeciwstawnych cnotie męstwa i cnotom jej pokrewnym. Najgroźniejszymi wadami są tutaj: próżność, tchórzostwo, zuchwalstwo, małoduszność, zarozumiałość, wygórowana ambicja, brak wytrwałości i upór. Do pełni harmonii ludzkiego rozwoju konieczna jest zatem konsekwentna praca nad zwalczaniem tych wad⁵⁵.

Mówiąc o tym wszystkim, trzeba pamiętać, że niezbędnym warunkiem do tego, by wychowawca mógł pomagać wychowankowi w nabywaniu tych moralnych sprawności, jest to, by sam nimi żył i kierował się nimi w swej pedagogicznej działalności. Niewłaściwe postępowanie wychowawców spowoduje niepewność u wychowanków i utrudni naukę właściwych zachowań. Z tego wynika, że tylko uformowani moralnie wychowawcy mogą prowadzić do wszechstronnego rozwoju moralnego i przyczynić się do nabywania cnót przez wychowanków.

Podsumowanie

W przedstawionej refleksji chodziło o wychowanie człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego urzeczywistniane przede wszystkim w środowisku

53 Por. M. Pokrywka, J. Nagórny, *Męstwo*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, s. 314–317.

54 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, nr 93.

55 Por. J.L. Lorda, *Być chrześcijaninem*, tłum. J. Lekan, Poznań 1997, s. 50; M.J. Kempys, *Rola cnót moralnych w dążeniu ku pełni człowieczeństwa w świetle pism o Jacku Woroniczkiego*, Kraków 2005, s. 209–228.

szkolnym. Dobra szkoła jest drugim po rodzinie niezwykle istotnym miejscem wychowania człowieka moralnie dobrego. Szkoła jest powołana, by każdemu człowiekowi dać szansę kształtowania własnej osobowości, swego życia intelektualnego, ale również moralnego i duchowego, co jest niezbędnym warunkiem twórczego włączenia się jednostki w funkcjonowanie obywatelskiego społeczeństwa. Dlatego też każda szkolna placówka powinna być dla wszystkich – nauczycieli i uczniów – autentyczną wspólnotą, na kształt wielkiej rodziny wychowawczej, w której każdy spotyka się z szacunkiem, niezależnie od swoich zdolności i możliwości intelektualnych. Szkoła, oprócz animowania rozwoju intelektualnego, kulturowego, społecznego i zawodowego człowieka, winna dostarczać odpowiedniego zasobu wartości i zasad moralnych oraz autentycznie stymulować harmonijny rozwój osoby ludzkiej⁵⁶. Aby mogła spełniać swoją funkcję wychowawczą, musi istnieć odpowiednie prawodawstwo cywilne, zaś wszyscy tworzący środowisko szkolne powinni posiadać właściwe rozumienie wolności w dziedzinie wychowania⁵⁷. Tylko to może zapewnić właściwy proces dojrzewania człowieka w pełni przyzwoitego i szlachetnego, którego nie zwiedzie żaden sytuacjonizm moralny.

Bibliografia

- Bajda J., *Rodzina miejscem promocji godności osoby ludzkiej – w perspektywie przyszłości Europy*, „Sprawy Rodziny” 77 (2007) nr 1, s. 46–59.
- Belardinelli S., *Cnota roztropności w życiu rodzinnym*, tłum. P. Mikulska, „Ethos” 23 (2010) nr 4, s. 119–127.
- Benedykt XVI, Encyklika *Caritas in veritate*, 29.06.2009.
- Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est*, 25.12.2005.
- Benedykt XVI, *Rodzina, szkoła, parafia – miejsca formacji chrześcijanina. Homilia podczas nieszporów*, 10.09.2006, „Sprawy Rodziny” 77 (2007) nr 1, s. 10–13.
- Benedykt XVI, *Uczmy się przeżywać z Chrystusem cierpienia życia duszpasterskiego. „Lectio divina” dla duchowieństwa diecezji rzymskiej*, 18.02.2010, „L’Osservatore Romano” wyd. pol. 31 (2010) nr 5, s. 24–28.

56 Por. Jan Paweł II, *Wychowanie młodego pokolenia zadaniem wszystkich. Przemówienie do uczestników europejskiego sympozjum na temat „Wyzwania edukacji”*, 3.07.2004, „L’Osservatore Romano” wyd. pol. 25 (2004) nr 11–12, s. 22–23.

57 Por. Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Christifideles laici*, nr 62.

- Benedykt XVI, *Wychowanie młodzieży do sprawiedliwości i pokoju. Orędzie na 45 Światowy Dzień Pokoju 2012*, 8.12.2011, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 33 (2012) nr 2, s. 4–8.
- Bortkiewicz P., *Roztropność*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 468–470.
- Chudy W., *Pedagogika godności. Elementy etyki pedagogicznej*, Lublin 2009.
- Chudy W., *Światło dla wszystkich*, w: Jan Paweł II, *Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. A. Szostek, Lublin 1995, s. 251–274.
- Demmer K., *Wprowadzenie do teologii moralnej*, tłum. A. Baron, Kraków 1996.
- Fiuta J., *Istota męstwa chrześcijańskiego według nauki św. Tomasza z Akwinu*, Lublin 1946.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 24.11.2013.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Gaudete et exsultate*, 19.03.2018.
- Franciszek, *Dlaczego mam kochać szkołę? Przemówienie podczas spotkania z uczniami i nauczycielami szkół włoskich*, 10.05.2014, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 35 (2014) nr 6, s. 43–45.
- Franciszek, Encyklika *Laudato Si'*, 24.05.2015.
- Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Christus vivit*, 25.03.2019.
- Franciszek, *Troska o chrześcijańskie sumienie. Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej*, 29.01.2018, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 39 (2018) nr 3–4, s. 17–19.
- Góralczyk P., *Odkryć w sobie niepowtarzalną godność*, „Roczniki Teologii Katolickiej” 8 (2009), s. 59–70.
- Góralczyk P., *Prawo moralne a sumienie w encyklice „Veritatis splendor”*, „Studia Theologica Varsaviensia” 32 (1994) nr 1, s. 39–49.
- Guardini R., *Zjawisko sumienia*, tłum. T. Gadacz, „Znak” 48 (1996) nr 7, s. 13–28.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, 30.12.1988.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*, 22.11.1981.
- Jan Paweł II, *Być człowiekiem sumienia*, red. K. Gryz, Kraków 1998.
- Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, 6.08.1993.
- Jan Paweł II, List do młodych *Parati semper*, 31.03.1985.
- Jan Paweł II, *Wychowanie człowieka do wartości moralnych. Przemówienie do uczestników XIV Światowego Kongresu Szkół Katolickich*, 5.03.1994, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 15 (1994) nr 5, s. 16–17.
- Jan Paweł II, *Wychowanie młodego pokolenia zadaniem wszystkich. Przemówienie do uczestników europejskiego sympozjum na temat „Wyzwania edukacji”*, 3.07.2004, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 25 (2004) nr 11–12, s. 22–23.

- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Keenan J. F., *Cnoty na co dzień*, tłum. B. Żak, Kraków 2003.
- Kempys M. J., *Rola cnót moralnych w dążeniu ku pełni człowieczeństwa w świetle pism o Jacka Woronieckiego*, Kraków 2005.
- Kieniewicz P., *Sprawiedliwość*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 501–504.
- Laun A., *Współczesne zagadnienia teologii moralnej. Teologia moralna fundamentalna*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002.
- Lorda J. L., *Być chrześcijaninem*, tłum. J. Lekan, Poznań 1997.
- Machinek J., *Godność osoby ludzkiej*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 217–220.
- Marek Z., *Wychowanie sumienia zadaniem pedagogów?*, „Horyzonty Wychowania” 4 (2005), s. 89–108.
- Merecki J., *Sumienie a prawda i prawo moralne*, w: Jan Paweł II, *Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. A. Szostek, Lublin 1995, s. 207–219.
- Merino E. C., de Haro R. G., *Teologia moralna fundamentalna*, tłum. A. Liduchowska, Kraków 2004.
- Młyński J., *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne*, Tarnów 2008.
- Mroczkowski I., *Chrześcijańska koncepcja człowieka i jego działania*, w: *Być chrześcijaninem dziś. Teologia dla szkół średnich*, red. M. Rusecki, Lublin 1992, s. 277–291.
- Mroczkowski I., *Wyzwania przed ludźmi sumienia w Polsce*, w: *Człowiek. Sumienie. Wartości*, red. J. Nagórny, A. Derdziuk, Lublin 1997, s. 121–129.
- Pokrywka M., *Antropologiczne podstawy wychowania w rodzinie*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej. W 25 rocznicę adhortacji apostołskiej „Familiaris consortio”*. *Przesłanie moralne Kościoła*, red. K. Jeżyna, T. Zadykiewicz, Lublin 2008, s. 13–27.
- Pokrywka M., Nagórny J., *Męstwo*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 314–317.
- Pokrywka M., *Wezwanie do formacji sumienia w świetle nauczania Jana Pawła II*, „Roczniki Teologiczne” 48 (2001) z. 3, s. 61–65.
- Ratzinger J., *Nowa pieśń dla Pana*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 1999.
- Salomon P., *Umiarowanie*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 556–557.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja Gravissimum educationis*, 28.10.1965.

Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002.

Tomczak J., *Formowanie dojrzałego sumienia*, „Horyzonty Wiary” 9 (1998) nr 2, s. 25–41.

Wójcik J., *W trosce o wychowanie sumienia*, „Studia nad Rodziną” 13 (2009) nr 1–2, s. 149–155.

Wrońska K., *Sumienie jako własność i wyróżnik osoby w jej procesie rozwoju*, „Horyzonty Wychowania” 4 (2005), s. 205–225.

Zadykowicz T., *Kim jest człowiek?*, w: *Wyznawać wiarę dzisiaj. Katecheza dorosłych na podstawie „Katechizmu Kościoła Katolickiego”*, red. S. Łabendowicz, Sandomierz 1999, s. 453–460.

Abstrakt

Szkoła miejscem wychowania człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego

W zarysowanej wizji zwrócono uwagę na wychowanie człowieka moralnie przyzwoitego i szlachetnego realizowane w środowisku szkolnym. Po rodzinie to dobra szkoła odgrywa istotną rolę w formacji człowieka moralnie dobrego. Szkoła jest powołana, by każdemu człowiekowi dać szansę kształtowania własnej osobowości, swego życia intelektualnego, moralnego i duchowego, co jest niezbędnym warunkiem twórczego włączenia się jednostki w funkcjonowanie społeczeństwa. W tej perspektywie każda szkolna placówka powinna być dla wszystkich – nauczycieli i uczniów – autentyczną wspólnotą, na kształt wielkiej rodziny wychowawczej, w której każdy spotyka się z szacunkiem, niezależnie od swoich zdolności i możliwości intelektualnych. Szkoła, oprócz animowania rozwoju intelektualnego, kulturowego, społecznego i zawodowego człowieka, powinna przekazywać wartości i zasady moralne oraz autentycznie wspierać harmonijny rozwój osoby ludzkiej. Aby mogła wypełnić swoją funkcję wychowawczą, musi istnieć odpowiednie prawodawstwo cywilne, zaś wszyscy tworzący środowisko szkolne powinni posiadać właściwe rozumienie wolności w dziedzinie wychowania. Tylko to może zapewnić harmonijny proces dojrzewania człowieka w pełni przyzwoitego i szlachetnego, którego nie zwiedzie żaden sytuacjonizm moralny.

Słowa kluczowe: szkoła, edukacja, człowiek, nauczyciel, moralność, godność, sumienie, cnoty

Abstract

The school as a place of upbringing of the morally decent and noble man

In this reflection was presented for education about human morally decent and noble acted out primarily in the school environment. A good school is second only to the family, a very important place for education of a morally good person. The school is called to give every man a chance to shape their own personality, his intellectual life, but also moral and spiritual, which is a prerequisite for creative integration of the individual in the functioning of civil society. Therefore, any educational institution should be for everyone – teachers and students – an authentic community, the shape of the great family upbringing, in which each met with respect, regardless of their abilities and intellectual. The school, in addition to animating the development of intellectual, cultural, social and professional human resource should provide the appropriate values and moral principles and genuinely stimulate the harmonious development of the human person. In order to fulfill its educational function, there must be appropriate civil legislation, and creating a school environment everyone should have a proper understanding of freedom in education. Only this can ensure proper maturation of human full decent and noble, you do not fool no moral situationism.

Keywords: school, education, man, teacher, morality, dignity, conscience, virtues

Kinga Buras

<https://orcid.org/0000-0001-6197-2784>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydział Teologiczny w Tarnowie

Tytuły chrystologiczne w Ewangelii Galilejskiej, czyli w źródle Q

Żadna postać historyczna nie ma tak bogatej dokumentacji w postaci papiirusów, kodeksów, pism starożytnych pisarzy niechrześcijańskich, odniesień w pismach patrystycznych i prac współczesnych biblistów, jak Jezus z Nazaretu. Podstawowym kryterium poszukiwań i badań jest przede wszystkim wiarygodność historyczna¹. Źródło Q jest uznawane przez wielu uczonych za dokument dostarczający wiedzy o historycznym Jezusie².

Źródło to, będąc zbiorem wypowiedzi Jezusa, ujmuje informacje na temat Jego życia oraz nauki. Wielu egzegetów uznaje, że przekazy zawarte w Q sięgają czasów Jezusa, naocznych świadków i tych, którzy należeli do grona pierwszych uczniów. Źródło zawiera elementy pierwotnego kerygmatu o królestwie Bożym i konieczności nawrócenia³. Badania nad tekstami wchodzącymi w skład źródła Q ukazują skoncentrowanie się wspólnoty wczesnochrześcijańskiej na historycznej postaci Jezusa. W Ewangelii Galilejskiej wśród tytułów, jakimi zostaje

1 Zob. R. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne, geneza i interpretacja*, Warszawa 2003, s. 484.

2 Zob. szerzej K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, Warszawa 1983; J. S. Kloppenborg, *The Formation of Q. Trajectories in Ancient Wisdom Collections. Studies in Antiquity and Christianity*, Harrisburg 1987; D. C. Allison, *The Jesus tradition in Q*, Harrisburg 1997; J. S. Kloppenborg, *Excavating Q. The History and Setting of the Sayings Gospel*, Minneapolis 2000; A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, Lublin 2001.

3 Zob. K. Mielcarek, *Chrystologia ewangelii synoptycznych*, w: M. Rosik, *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, t. 1, Wrocław 2008, s. 83.

określony Jezus, wymienia się następująco: Syn, Syn Boży oraz Syn Człowieczy. Badacze zauważyli również, że chrystologia zawarta w źródle Q nie wyraża się wyłącznie w tytułach określających Jezusa. Funkcję chrystologiczną mają także takie fragmenty, jak: pareneza kazania na Górze (Łk 6, 20–49)⁴, poselstwo uczniów Jana Chrzciciela (Łk 7, 18–35), relacja o rozesłaniu uczniów (Łk 9, 57–10, 16), pomówienie o współdziałanie z Belzebubem (Łk 11, 14–23). Zdaniem niektórych perykopy te mają na celu ukazać powagę nauczającego Jezusa. Przykładem jest wypełnienie się tego, co zapowiadał i oznajmił uczniom posłanym przez Jana Chrzciciela. A. Poląg zauważył, że najwcześniejsze formowanie się chrystologii dokumentu opierało się na czynach Jezusa, które Go legitymowały, a nie tylko na nadawanych tytułach⁵. Fundamentem chrystologii jest wiara Kościoła w Jezusa, wynikająca z przekonania, że w Nim Bóg eschatologicznie i historycznie zrealizował swą powszechną wolę zbawienia (*universale concretum*). Zbawcze znaczenie Jezusa wyjaśnia jedynie niezrównana jedność Boga Ojca z Synem⁶.

Niniejsze opracowanie przedstawia tytuły chrystologiczne, które są obecne w tradycji Q.

Syn Boży

Nowotestamentalne świadectwo przenika wiara, że Jezus z Nazaretu jest Synem Boga w Jego eschatologicznym panowaniu. Poprzez ustanowienie Jezusa jako pośrednika zbawienia, proroka czasów ostatecznych, mesjańskiego i królewskiego Syna Bożego, Bóg potwierdza swoje uobecnienie w historii zbawienia⁷. Synostwo Boże jest centralnym tytułem chrystologicznym. W określeniu zawiera się klucz interpretacyjny całej chrystologii, a pozostałe tytuły są w nim wyrażone. Według zgodnego świadectwa synoptyków centrum życia i osoby Jezusa stanowi więź z Ojcem⁸. Ewangelie potwierdzają Jezusową świadomość

4 Sigła w źródle Q podawane są tak, jak w Ewangelii św. Łukasza. Zasada ta ma zastosowanie w: A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*.

5 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 36.

6 Zob. G. L. Müller, *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015, s. 281.

7 Zob. G. L. Müller, *Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Podręcznik teologii dogmatycznej*, red. W. Beinert, Kraków 1998, s. 262.

8 Zob. J. Szymik, *Theologia Benedicta*, t. 3, Katowice 2012, s. 42.

synostwa Bożego poprzez autentyczne słowa Jezusa pochodzące ze źródła Q⁹. Szczytowym punktem wypowiedzi jest świadomość znajomości Ojca przez Syna i Ojca znającego Syna: „Wysławiam Cię, Ojczy, Panie nieba i ziemi, że ukryłeś to przed mądrymi i uczonymi, a objawiłeś prostym. Tak, Ojczy, takie było Twoje upodobanie. Wszystko zostało mi przekazane przez mojego Ojca i nikt nie poznaje Syna, tylko Ojciec. Także Ojca nikt nie poznaje, tylko Syn i ten, któremu Syn zechce objawić” (Mt 11, 25–26; Łk 10, 21–22). Owo poznanie dotyczy niezwyklej łączności Jezusa z Bogiem. Jezus przejmuje rolę Mądrości Bożej i staje się przedmiotem poznania Bożego. Syn podobnie jak Mądrość Starego Testamentu pośredniczy w objawieniu, ponieważ przeniknął tajemnicę planu zbawienia¹⁰. Jezus ukazany jest w Q jako starotestamentalna mądrość. Jest On nauczycielem woli Ojca, który objawia się przez swojego Syna jako Bóg Ojciec¹¹.

Trzy opowiadania z życia Jezusa w sposób szczególny ukazują synostwo Boże. Wymienia się: opis chrztu, kuszenia oraz przemienienia. Na tle tych wydarzeń historycznych dostrzega się aspekty chrystologiczne o charakterze biograficznym¹².

Opis chrztu według niektórych badaczy pełni rolę narracji, w której ujawnia się boskie synostwo Jezusa, objawiając prawdę i odkrywając tajemnicę przez samego Boga¹³. Jako Syn Boży będzie Jezus reprezentantem Nowego Przymierza i stanie na czele nowego Izraela. Zstąpienie Ducha na Jezusa podczas chrztu ma oznaczać wyposażenie Syna Bożego w bardzo szczególne moce z góry. Dzięki temu Jezus doprowadzi do końca misję eschatologicznego proroka¹⁴.

Według Q początek czasu eschatologicznego ma miejsce wraz z Janem Chrzcicielem, który przygotowuje drogę Temu, który ma nadejść¹⁵. Jan jest jedynym współczesnym Jezusowi wymienionym z imienia w źródle Q.

9 Zob. H. Langkammer, *Nowy Testament o zmartwychwstaniu Chrystusa i naszym zmartwychwstaniu*, Tarnów 2010, s. 100.

10 Zob. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie – Dzieje Apostolskie – Listy katolickie – Apokalipsa. Jezus Chrystus wczoraj – dziś – na wieki*, cz. 1, Wrocław 1985, s. 122–123.

11 Zob. H. Seweryniak, *Tajemnica Jezusa*, Warszawa 2001, s. 142.

12 Zob. J. Czerny, *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, Opole 2000, s. 51–52.

13 Zob. J. S. Kloppenborg, *Q Parallels. Synopsis, Critical Notes and Concordance*, Sonoma, California 1988, s. 16; F. Bovon, *Das Evangelium nach Lukas* (Lk 1, 1–9, 50), Zürich 1989, s. 180 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament 3, 1).

14 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 34.

15 Zob. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu*, cz. 1, s. 118–119.

Odzwierciedla to szeroko rozpowszechniony stan relacji Jana do Jezusa, zakorzeniony w pierwotnej tradycji chrześcijańskiej¹⁶.

Jan, głosząc nadejście eschatologicznej Postaci, zapowiada sąd i wzywa do nawrócenia. Fragment Ewangelii św. Mateusza niemal dokładnie odpowiada tekstowi Łukasza, który nie pochodzi od Marka, zatem należał do Q. Kazanie Jana w źródle Q miało wprowadzenie, które śladowo ujęli ewangeliści. Różnice między wersjami są wynikiem pracy redakcyjnej, możliwe, że także tradycji ustnej. Włączenie do zbioru logiów kazania Jana Chrzciciela ukazuje, jakie znaczenie miało dla Kościoła wezwanie do nawrócenia. Druga część przepowiedzian (Łk 3, 16–17) objaśnia, czym jest chrzest. Pojawiają się także tytuły mesjańskie: „Przychodzący” (por. Ml 3, 1. 23) oraz „Mocniejszy”. Drugim określeniem Jan uwidacznia wyższość Jezusa względem siebie. Samo źródło Q ukazuje syna Zachariasza jako proroka, zapowiadającego sąd nad tymi, którzy odmawiają nawrócenia i pokuty¹⁷. Korzystając z wczesnochrześcijańskiego dokumentu, Mateusz i Łukasz przekazują ważne informacje na temat wystąpienia Jana i niektóre wypowiedzi skierowane do Izraela. Słowa proroka są niewątpliwie surowe (por. Łk 3, 7–9; Mt 3, 7–10)¹⁸.

Część egzegetów uważa, że źródło Q poddało wypowiedzi Jana specyficznemu złagodzeniu. Inni natomiast wskazują na zapowiedzi sądu, które początkowo były dość nieosobowe, dlatego zostały w źródle uchryzologizowane. Określenie sędziego jako „Mocniejszego” miało zostać przez ostatniego redaktora dokumentu połączone z osobą Jezusa. Ewangelista Łukasz nadał natomiast zapowiedziom Jana charakter pouczający, wzywając wszystkich do pokuty i nawrócenia¹⁹.

W porównaniu z Ewangelią Marka (1, 9–11) moment chrztu u Łukasza (3, 21–22) został nieco przeredagowany. Trzeci ewangelista znacznie skrócił wersję Markową, pomniejszając rolę Jana Chrzciciela i nie ujmując go w opisie²⁰. Część egzegetów kwestionuje przynależność perykopy do Q, twierdząc, że po raz pierwszy osoba Jezusa pojawia się we fragmencie potrójnego kuszenia na pustyni (Mt 4, 1–11; Łk 4, 1–13). Również ta perykopa stanowi temat dyskusji

16 Zob. A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu. Cztery ewangelie, Dzieje Apostolskie, Liście św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, Kraków 2011, s. 27.

17 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 248–251.

18 Zob. A. Paciorek, *Jezus z Nazaretu. Czasy i wydarzenia*, Częstochowa 2015, s. 165.

19 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 39.

20 Zob. B. Adamczewski, *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Berlin 2010, s. 280.

i przez wielu nie jest uznawana jako materiał pochodzący ze źródła Q, pomimo podobieństw w słownictwie między opisem Mateusza i Łukasza. Inni sugerują, że fragment stanowi część dokumentu po późniejszych pracach redakcyjnych. Opowiadanie o kuszeniu jest związane z opisem chrztu, gdyż następuje po nim oraz do niego nawiązuje. Zauważa się też fakt, że w przeciwieństwie do innych miejsc w dokumencie, w których Jezus poucza, we fragmencie kuszenia nie mówi niczego od siebie, jedynie cytuje Pismo. Innym argumentem, przeciwnym, jest pojmowanie cudu i jego roli, niezgodne z poglądem na ten temat w Q. Argumenty wydają się być mało wiarygodne, nie jest możliwe również udowodnienie tezy, że opowiadania nie stanowiły zapisu w Q²¹.

Łączność z historią chrztu sugeruje dwukrotnie powtórzone w scenie kuszenia określenie Jezusa jako „Syna Bożego” (Mt 3, 17 i 4, 6). Pod względem gatunku opis kuszenia, który został przekazany przez źródło Q, przypomina paradygmat, czyli krótkie opowiadanie, stanowiące w przepowiadaniu pierwotnego Kościoła rolę przykładu. Mateusz wpierw zapisuje scenę chrztu (Mt 3, 13–17), a kontynuuje relacją o aresztowaniu Jana Chrzciciela oraz początku publicznej działalności Jezusa z Nazaretu. Ewangelista Mateusz wkomponował w tekst perykopę zawierającą opis kuszenia w podobnym kontekście jak Marek. Mateusz nie korzystał z tekstu Marka, lecz ze źródła Q, o czym świadczą analogie do podobnej relacji Łukasza²². Łukasz, podobnie jak Mateusz, korzystał ze źródła Q i umieścił analogicznie opis kuszenia w kontekście: chrzest, kuszenie, początek działalności w Galilei, dodając między scenę chrztu a kuszenia genealogię Jezusa. Struktura opowiadania jest taka sama jak u Mateusza z wyjątkiem kolejności pokus, mającej związek z pracą redakcyjną. Początek opowiadania o kuszeniu nawiązuje do sceny chrztu i do zstąpienia Ducha Świętego na Jezusa. W koncepcji Łukasza opis kuszenia jest miniaturą całej Ewangelii i zapowiedzią drogi Jezusa ku Jerozolimie oraz Jego śmierci na krzyżu, a w zwycięstwie nad Szatanem upatruje zapowiedź ostatecznego zwycięstwa w dniu zmartwychwstania²³. Wielu egzegetów wskazuje na duże znaczenie kwestii mesjańskiej w życiu Jezusa podczas opowieści o kuszeniu. Perykopa, która znajduje się u wszystkich synoptyków, chociaż Marek to wydarzenie jedynie wzmiankuje, została stworzona na tle opowieści Księgi Powtórzonego Prawa o wędrowce Izraela przez pustynię. Jak Izrael po przejściu przez Morze

21 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 199–200; A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 20.

22 Zob. J. Czernski, *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, s. 67.

23 Zob. J. Czernski, *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, s. 73.

Czerwone zmierza na pustynię do Kanaanu, tak Jezus po chrzcie w Jordanie udaje się na pustynię, by rozpocząć głoszenie królestwa Bożego. Jak Izrael spędza 40 lat na pustyni, tak Jezus pości 40 dni. Podobnie naród wybrany jest kuszony wielokrotnie, czego doświadcza również Jezus²⁴.

Święty Ambroży, komentując fragment z Ewangelii św. Łukasza, wskazuje na czyny Jezusa. Zbawiciel najpierw przyjął sakrament, później udał się w samotne miejsce i pościł. Zatem podał warunki, jakie należy spełnić, aby wygrać z nieuniknionymi pokusami oraz ze złem. Ciało Syna Bożego było bezwzględnie ludzkie. Poprzez wcielenie przeszedł wszystkie etapy ziemskiego życia, wytyczając drogę. Kuszenie Jezusa staje się zatem szkołą doskonalenia chrześcijańskiego. Mediolańczyk ukazuje za św. Łukaszem, że Jezus był kuszony permanentnie, aż do śmierci na krzyżu. Kuszenie na pustyni ma inny wymiar. Człowiek staje się samotny wobec braku bliźniego, jedzenia, picia i staje się odpowiedzialny za decyzje. Adam podjął próbę zrzucenia winy na Ewę, która również zrzuciła z siebie odpowiedzialność. Święty Łukasz przypomina (Łk 3, 22), że to sam Duch wyprowadza Jezusa na pustynię. Wydaje się, że to sposobność weryfikacji mesjańskiego posłannictwa oraz duchowej walki o nierozzerwalność jedności między Ojcem i Synem. Zły duch bazuje na deklaracji Boga: „Tyś jest mój Syn umiłowany”. Jeśli tak jest, to demon „zaleca” korzystanie z przywileju synostwa²⁵.

Formalna struktura opowiadania Mateusza obejmuje trzy kuszenia, przy czym dwa pierwsze zawierają sformułowanie: „Jeśli jesteś Synem Bożym”. Wydaje się, że trzecie kuszenie nie jest połączone z dwoma pierwszymi²⁶. U Mateusza i Łukasza opowiadanie o kuszeniu stanowi jedność, zatem jest prawdopodobne, iż ewangelisci korzystali ze wspólnego źródła, występującego bezpośrednio w tradycji poprzedzającej synoptyków. Ważnym aspektem jest odpowiedź na pytanie, czy kuszenie ma charakter mesjański i odnosi się wyłącznie do osoby Jezusa, czy ma charakter paradygmatu dotyczącego chrześcijan. Wydaje się, że adresatem jest Jezus, gdyż polecenie zamiany kamieni w chleb nie mogło być skierowane do chrześcijan. Jednak odczytanie paradygmatyczne perykopy nie stanowi błędu²⁷. Źródło Q nie zrodziło się

24 Zob. H. Seweryniak, *Tajemnica Jezusa*, s. 291–292.

25 Zob. J. Pałucki, *Doświadczenie kuszenia Jezusa na pustyni szkołą chrześcijańskiego doskonalenia na podstawie komentarza św. Ambrozego do Ewangelii według św. Łukasza*, „Vox Patrum” 59 (2013), s. 182–186.

26 Zob. D.R. Catchpole, *The Quest For Q*, Edinburgh 1993, s. 12.

27 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 201.

jedynie z potrzeb parenetycznych, ale u podstaw dokumentu można dostrzec troskę o przekazanie wiernym swoistej teologii dogmatycznej²⁸.

Scena kuszenia ma miejsce na pustyni, która była uznawana przez Izraelitów za miejsce objawienia Boga. Oczekiwano czasów eschatologicznych oraz przyszłego Mesjasza, ponawiającego według Midrasza znak manny: „Podobnie jak pierwszy Wybawiciel sprowadził mannę, tak też i ostatni Wybawiciel sprowadzi mannę”. Diabeł ukazuje Jezusowi brak pokarmu i zachęca Go do wykorzystania posiadanej mocy, by zamienić kamienie w chleb, tak jak niegdyś ów znak dokonał się w czasie Wyjścia. Izraelici w obliczu głodu zaczęli szemrać przeciwko Jahwe (Pwt 8, 2–3; Wj 16, 2–4). Jezus natomiast, ukazując Boże synostwo, jest wierny woli Ojca i pokonuje dawną pokusę Izraela. Interpretacja mesjańska nie wyklucza odniesienia do chrześcijan, których pochłaniają sprawy materialne i doczesne. Harmonizuje to z dalszym nauczaniem Jezusa w Q (zob. np. Łk 12, 23–40). Chrześcijanie, oddając się w opiekę Bogu Ojcu, nie muszą zabiegać o sprawy materialne, ponieważ o wszystko troszczy się Bóg.

W drugiej pokusie Jezus ukazany jest na tle świątyni, zajmującej znaczące miejsce w eschatologicznych oczekiwaniach końca I wieku, bowiem tam miał się objawić Mesjasz. Pokusa dotyczy tego, by Syn Boży poddał próbie relację z Ojcem (Łk 4, 9–12). Rzucając się z wysokości świątyni, Bóg miałby wykazać swą wiarygodność (por. Ps 91, 11–12). W podobny sposób Izrael wystawiał Jahwe na próbę, wymagając, by dostarczał wody do picia w odpowiedniej ilości (Pwt 6, 16; Wj 17, 1–7). Dokument Q krytykuje wiernych, którzy przyjmują postawę szukania nadzwyczajnych cudów, by uwiarygodniły się głoszone słowa. W trzeciej pokusie zdyskwalifikowana zostaje idea polityczno-mesjańskiego panowania nad światem. Dzieje narodu wybranego wyznaczała walka o polityczną i religijną niezawisłość. Wyrocznia zawarta w starożytnych pismach kapłańskich głosiła: „w owym czasie wyjdzie z judzkiej ziemi panowanie nad całym światem”. W trzeciej pokusie diabeł obiecuje Jezusowi władzę za oddanie mu czci (Łk 4, 5–8). Zatem chrześcijanin odczytuje w odpowiedzi Jezusa: „Napisane: Będziesz czcił Pana, Boga twego i Jemu samemu służyć będziesz” (Łk 4, 8), iż tylko Bóg jest jedynym Panem i jest godzien czci. Izrael, będąc synem Boga, przez nieposłuszeństwo stracił swą pozycję, a Jezus jest Jedynym Posłusznym będącym w żywej relacji z Bogiem Ojcem²⁹.

28 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 31.

29 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 201–204.

Syn Człowieczy

Autorytet Jezusa źródło Q podkreśla w tytule „Syn Człowieczy”. Jest On najważniejszą postacią w dokumencie³⁰. Tytuł pojawia się na początku lub na zakończenie poszczególnych logiów. Odnosi się do Jezusa ziemskiego i Jego historii. Tego, który przygotowuje się na mękę, oraz do Przychodzącego w mocy sędziego w eschatologicznej przyszłości. Określenie prawdopodobnie pojawiło się już po pierwszym etapie tworzenia się źródła Q jako element uzupełniający lub komentujący pojedyncze logia. Według innej teorii rozdzielono treści na dwie grupy, w jednej Jezus dystansuje się od określenia, mówi o „Synu Człowieczym” mającym dopiero nadejść, w drugiej identyfikuje się z nim. W ziemskiej działalności Syn Człowieczy napotyka na opór pokolenia Izraela wiarołomnego i grzesznego, które Go odrzuca. Źródło Q mówi także o nienawiści do uczniów z powodu ich Mistrza (Łk 6, 22), wspomina o zarzutach, jakie ludzie czynili Synowi Człowieczemu (Mt 11, 16–19), o znaku, jakiego domagano się od Syna Człowieczego (Łk 11, 29–32), mordowaniu starotestamentalnych proroków, winiąc tym samym to pokolenie za śmierć Jezusa (Łk 11, 50), aż wreszcie o surowym sądzie, jaki czeka za dokonane występki (Łk 11, 31). Los Syna Człowieczego przedstawionego w źródle Q nawiązuje do starotestamentalnej tradycji posyłania proroków, którzy natrafiali na opór ludu i kończyli życie śmiercią męczeńską³¹.

Określenie Jezusa jako „Syna”, któremu „Ojciec przekazał wszystko” (Łk 10, 22) daje początek nowemu nurtowi wczesnego chrześcijańskiego przepowiadania o „Synu Człowieczym”. Sformułowanie o przekazaniu przez Ojca wszystkiego Synowi przypomina prorocstwo z Księgi Daniela³²: „Patrzyłem [...]: a oto na obłokach nieba przybywa Jakby Syn Człowieczy [...]. Powierzono Mu panowanie, chwałę i władzę królewską [...]. Panowanie Jego jest wiecznym panowaniem, które nie przeminie, a Jego królestwo nie ulegnie zagładzie” (Dn 7, 13–14). „Syn Człowieczy” nie oznacza jednostkowej postaci władcy i sędziego, lecz lud Boży

³⁰ Zob. H. Langhammer, *Teologia Nowego Testamentu*, cz. 1, s. 115.

³¹ Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 34–36.

³² Źródło Q, posługując się określeniem „Syn Człowieczy”, odsyła do postaci ze starotestamentalnej Księgi Daniela. W II wieku przed Chrystusem prześladowano wyznawców wiary żydowskiej, a w odpowiedzi na to zostało spisane prorocstwo zapewniające o ostatecznej, eschatologicznej ingerencji Boga. Z wysłannikiem, który pokona prześladowców, wiąże się oczekiwanie na sąd (Dn 7, 26). Zob. K. S. Krieger, *Co rzeczywiście powiedział Jezus? Orędzie źródła Q*, Warszawa 2006, s. 46.

końca czasów, zwycięsko przeciwstawiający się czterem królestwom ziemskim. Dopiero w późniejszym apokaliptycznym piśmie wczesnego judaizmu określenie to wyraża postać mesjańską. W Apokalipsie Henocha (Hen 39–71) o postaci Syna Człowieczego wybranego przez Boga przed stworzeniem świata autor wzmiankuje: „Zanim słońce i konstelacje zostały stworzone, zanim gwiazdy nieba zostały utworzone, imię Syna Człowieczego zostało nazwane przed Panem Duchów” (Hen 48, 3–6). Dalej pisze: „Został on wybrany i ukryty [...]. Lecz mądrość Pana Duchów objawiła go świętym i sprawiedliwym” (Hen 48, 7; 62, 7). Kiedy nastanie koniec świata, wyjdzie z ukrycia i objawi wszystkie ukryte skarby: „Objawi cały skarbiec tajemnic” (Hen 46, 3), otrzyma ducha sprawiedliwości, by sądzić: „Pan Duchów posadził Wybranego na tronie swej chwały. Osądzi on wszystkie dzieła świętych w niebie i zważy na wadze ich czyny” (Hen 61, 8; por. 55, 4) oraz osądzi ludzi (Hen 62, 2). Na końcu świata będzie dla sprawiedliwych oparciem i nadzieją: „Będzie oparciem dla sprawiedliwych i świętych, aby mogli się na nim wesprzeć i nie upaść, będzie światłem dla narodów i nadzieją dla tych, którzy się smucą” (Hen 48, 4)³³. We fragmentach z Księgi Henocha, należącej do nurtu apokaliptyki żydowskiej, typowe jest oczekiwanie na Syna Człowieczego końca czasów. Źródło Q wskazuje na postać Jezusa, który powróci w roli sędziego³⁴.

Nowotestamentalne wypowiedzi (z wyjątkiem Dz 7, 56) o Synu Człowieczym są słowami samego Jezusa oraz Jego kluczowym obrazem w chrystologii³⁵. W Q znajduje się około dziesięciu takich fragmentów.

1. „Błogosławieni bądźcie, gdy ludzie was znienawidzą i gdy was wyłączą spośród siebie, gdy zelżą was i z powodu Syna Człowieczego podadzą w pogardę wasze imię jako nieczne: ciescie się i radujcie w owym dniu, bo wielka jest wasza nagroda w niebie. Tak samo bowiem przodkowie ich czynili prorokom” (Łk 6, 22–23).

Tytuł „Syn Człowieczy” znajduje się wyłącznie w Łukaszowej wersji błogosławieństwa, która wydaje się odzwierciedlać późniejszą sytuację wspólnoty. W paralelnej wypowiedzi św. Mateusz używa wyrażenia „z mego powodu” (Mt 5, 11). Logion stanowi w Q przejście pomiędzy błogosławieństwami a wezwaniem do miłości nieprzyjaciół. Do ówczesnych

33 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 205–206; A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 33.

34 Zob. K. S. Krieger, *Co rzeczywiście powiedział Jezus?*, s. 47–48.

35 Zob. *Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech Ewangelii*, red. J. B. Green, Warszawa 1997, s. 742.

chrześcijan odnoszono się z wrogością oraz nienawiścią. Wierni Jezusowi byli wykluczani społecznie, a wrogość okazywali nie tylko Żydzi, lecz także inni ludzie. Prawdopodobnie logion 6, 22–23 dodany został do istniejącej wypowiedzi 6, 20–21 przez wspólnotę palestyńską. Na samym początku logion wskazuje na ideę, która będzie się pojawiać w całym dziele Q, czyli opozycję wobec Syna Człowieczego i Jego uczniów³⁶.

2. „Przyszedł bowiem Jan Chrzciciel: nie jadł i nie pił wina; a wy mówicie: Zły duch go opętał. Przyszedł Syn Człowieczy: je i pije; a wy mówicie: Oto żarłok i pijak, przyjaciel celników i grzeszników” (Łk 7, 33–34). Analizując fragment w świetle chrystologii źródła, którego centralną postacią jest Jezus, wydaje się, że w tytule zawarty jest sens całego dzieła. W oryginale tytuł godnościowy „Syn Człowieczy” był zapisany z typowym dla tego rodzaju logionu czasownikiem *erchomai*. Według części badaczy nie ma pewności, czy tytuł rzeczywiście znajdował się w pierwotnej wersji Q, jeśli przyjąć tezę o błędzie z przekładu aramejskiego. Kolejni przypisują temu określeniu cechy doktrynalne i podkreślają naturę ludzką Jezusa, który korzystał z ludzkiej gościnności, nie gardząc celnikami, utożsamianymi z grzesznikami. Jezus jako Syn Człowieczy został oceniony przez „ludzi tego pokolenia” w negatywnym świetle. Zakończenie (Łk 7, 35) wskazuje, że postępowanie Jezusa rozumieją jedynie ci, którzy są dziećmi Bożej mądrości³⁷.
3. „Lisy mają nory i ptaki powietrzne – gniazda, lecz Syn Człowieczy nie ma miejsca, gdzie by głowę mógł oprzeć” (Łk 9, 58).

Logion należy do początkowego etapu tworzenia się Q. W Ewangeliach Mateusza i Łukasza jest identyczny, ale ma inny kontekst. Trzeci ewangelista umieszcza wypowiedź obok trzech innych (Łk 9, 58; 9, 59–60; 9, 61–62), które opisują warunki pójścia za Jezusem. Natomiast Mateusz przekazuje pierwszą i ostatnią wypowiedź (Mt 8, 19–21). Jezus, by móc

36 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 206–207; A. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, Częstochowa 2004, s. 202 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 1/1); H. Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza. Tłumaczenie, wstęp, komentarz, ekskursy*, Radom 2005, s. 134.

37 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 206–207; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 134; H. Langkammer, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Ewangelia według św. Łukasza*, Radom 2005, s. 205; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 2007, s. 170–172.

wędrować, był zdany na ludzką gościnność. Wskazuje zatem na trudności pójścia za Nim. Określenie „Syn Człowieczy” nie było rozumiane przez ówczesnych słuchaczy w sensie chrystologicznym, ale jako określenie przeciwstawne względem niektórych zwierząt mających swe schronienie, przybierał więc znaczenie istoty ludzkiej³⁸.

4. „Jak bowiem Jonasz był znakiem dla mieszkańców Niniwy, tak będzie Syn Człowieczy dla tego plemienia” (Łk 11, 30).

Większość badaczy zgadza się co do tego, że powyższy werset pierwotnie nie następował po wersecie 29, czyli że logion 11, 30 to późniejszy dodatek do 11, 29. Jest zatem oznaką warstwy redakcyjnej, tak jak wyrażenie „tego plemienia”. Według Q znakiem „tego plemienia” ma być głoszenie Jezusa, którego przyjęcie stanie się źródłem pokoju i zbawienia, a odrzucenie – zagładą. W czwartym logionie Jezus zostaje ukazany jako prorok czasów eschatologicznych, poprzez nawiązanie do Księgi Daniela (7, 13–14). Zatem łączy misję Syna Człowieczego z misją eschatologiczną. Określenie rozumiane jako tytuł honorowy Jezusa ma natomiast zaakcentować Jego władzę i autorytet na ziemi³⁹.

5. „Kto się przyzna do mnie wobec ludzi, przyzna się i Syn Człowieczy do niego wobec aniołów Bożych, a kto się Mnie wyprze wobec ludzi, tego wyprę się i Ja wobec aniołów Bożych” (Łk 12, 8–9).

Piąty logion wyraża obietnicę nagrody dla wiernych Synowi Człowieczemu, a groźbę dla tych, którzy się Go wyprą. Cała uwaga skoncentrowana jest na osobie Syna Człowieczego. Badacze uznają ów logion za autentyczny, gdyż w słowach groźby Jezus zdaje się być kimś odrębnym od Syna Człowieczego oraz według wypowiedzi z Ewangelii św. Łukasza 9, 20; 10, 18; 10, 23–24 ma świadomość posiadania autorytetu.

³⁸ Zob. *Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech Ewangelii*, s. 736; K. Romaniuk, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań–Kraków 1999, s. 326; C. S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 146; A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 208; A. Paciorek, A. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 353–354; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 203; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 207.

³⁹ Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 209; F. Mickiewicz, *Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, Częstochowa 2011, s. 60 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/1).

Logion uznaje się za najstarszy zapis o działalności Syna Człowieczego, który został dołączony do Q w jego późniejszej redakcji⁴⁰.

6. „Każdemu, kto mówi jakieś słowo przeciw Synowi Człowieczemu, będzie przebaczone, lecz temu, kto bluźni przeciw Duchowi Świętemu, nie będzie przebaczone” (Łk 12, 10).

Szósty logion o Synu Człowieczym przyjmuje się jako pochodzący z Q; odpowiada Ewangelii św. Marka 3, 28–29. Odwołuje się do ewangelicznej doktryny o odpuszczeniu grzechów, a Jezus jest ukazany jako Ten, który usuwa restrykcje Starego Przymierza (por. Iz 22, 14). Zatem sprzeciw wobec Syna Człowieczego wynikający z ograniczeń ludzkiej natury (Mt 8, 20; 9, 19) jest mniejszą niegodziwością niż bluźnierstwo wobec Ducha Świętego. Logion wydaje się należeć do *ipsissima verba* Jezusa, a najstarszą tradycję przekazuje Ewangelia św. Mateusza 12, 30⁴¹.

7. „Gdyby gospodarz wiedział, o której godzinie złodziej ma przyjść, nie pozwoliliby włamać się do swego domu. Wy też bądźcie gotowi, gdyż o godzinie, której się nie domyślacie, Syn Człowieczy przyjdzie” (Łk 12, 39–40).

Logion prawdopodobnie pochodzi od samego Jezusa, co wyraża brak identyfikacji z Synem Człowieczym. Słowa zostały wiernie przekazane przez Mateusza oraz Łukasza, ale występują w różnych kontekstach. U Łukasza w kontekście parenetycznym, wśród innych wezwań do czujności. Łukasz jest także dokładniejszy w kopiowaniu źródła Q. Celem logionu jest skoncentrowanie się na nieznanym terminie paruzji związanej z przybyciem Syna Człowieczego jako sędziego⁴².

8. „Bo jak błyskawica, gdy zablśnie, świeci od jednego krańca widnokregu aż do drugiego, tak będzie z Synem Człowieczym w dniu Jego. [...] Jak się działo za dni Noego, tak będzie również za dni Syna Człowieczego [...]. Podobnie jak działo się za czasów Lota [...]; tak samo będzie w dniu, kiedy Syn Człowieczy się objawi” (Łk 17, 24. 26. 28. 30).

⁴⁰ Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 209; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 244.

⁴¹ Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 210; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 244; F. Mickiewicz, *Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 34–35.

⁴² Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 210; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 252–253; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, Częstochowa 2011, s. 65 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/2); F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 242.

Na temat przyjścia Syna Człowieczego wzmiankują wypowiedzi zebrane we fragmencie Łukaszej Ewangelii 17, 20–36. Przyjście Syna Człowieczego opisują wersety 22–25, natomiast wersety 26–27 wskazują na czas przyjścia Jezusa. Za wyjątkiem fragmentu z Ewangelii św. Łukasza 9, 57–58 są to jedyne opisy Syna Człowieczego pojawiające się na początku większej jednostki. Inne fragmenty w Q dołączone są w różny sposób do końcowej części jakiejś mowy. Za autentyczne słowa Jezusa przyjmuje się zawarte w 17 rozdziale w wersetach 24. 26. 27c. Noszą one znamię autentycznego orędzia, które głosi czuwanie i posłuszeństwo ewangelicznemu przesłaniu ze względu na królestwo. Zebranie logiów w mowę może być dziełem Łukasza, warto jednak zauważyć, iż brak tu wyraźnego identyfikowania się Syna Człowieczego z Jezusem⁴³.

Podsumowując powyższą analizę, należy stwierdzić, że wypowiedzi o Synu Człowieczym wskazują na dwa aspekty postaci Jezusa: na postać eschatologiczną, która pojawi się na końcu czasów, ustanawiając ostatecznie królestwo Boże na ziemi, oraz na postać ziemską, której orędzie obwieszcza czasy eschatologiczne. Wypowiedzi w źródle Q wskazują na Jezusa jako na chwalebnią i pełną mocy postać czasów ostatecznych⁴⁴. Odrzucenie Jezusa stanie się przyczyną sądu. Jego przesłanie jest prawdziwą mądrością ludzką i boską (Mt 11, 25–27; Łk 10, 21–22), gdyż sam Bóg przekazał Mu wszystko (w. 26). Źródło Q mówi o boskiej więzi Jezusa z Ojcem i o tym, że Dobra Nowina, przyniesiona przez Jezusa i skierowana do Izraela, zostaje odrzucona. Q ukazuje synowską tożsamość poprzez liczne sentencje i wypowiedzi mądrościowe Jezusa⁴⁵.

Relacja synowska w rozumieniu źródła Q ujawnia szczególną zażyłość w stosunku do Boga Ojca⁴⁶. Przez określenie „Syn” źródło Q ukazuje wyjątkowe powiązanie Syna z Ojcem oraz względy Ojca wobec Syna. Szczegółność stosunku wyraża się w wyjątkowych możliwościach poznawczych Ojca przez Jezusa. Określeniem tym posługiwał się Jezus, kiedy przemawiał do uczniów w przypowieściach, także prorocy oraz izraelscy nauczyciele mądrości. Słowo „Syn” było przeznaczone dla najściślejszego grona uczniów. Pochodzenia określenia należy szukać przede wszystkim w modlitwie Jezusa. Intymną relację

43 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 210–211; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 302.

44 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 211.

45 Zob. K. Mielcarek, *Chrystologia ewangelii synoptycznych*, s. 124–125.

46 Zob. A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 31.

Syna do Boga Ojca uchwyciło wczesne chrześcijaństwo, zachowując słowo w pierwotnym brzmieniu⁴⁷.

* * *

Chrystologię definiuje się jako metodyczną, systematyczną i posługującą się argumentami refleksję nad początkami, rozwojem oraz przekazem wydarzenia, mającym na celu ukazanie osoby Jezusa i Jego eschatologicznego posłannictwa⁴⁸. Orędzie Jezusa jest kryterium sądu nad człowiekiem, stąd źródło Q akcentuje postawę gotowości (por. Mt 24, 44; Łk 12, 40), wyznania wiary (por. Mt 10, 32; Łk 12, 8–9) oraz wypełnienia głoszonej przez Niego nauki (por. Mt 7, 21.24–27; Łk 6, 46–49). Powstanie źródła Q jest utożsamiane z zapowiedzią ponownego przyjścia Syna Człowieczego, na którego czekała wspólnota chrześcijańska⁴⁹.

Źródło Q odwołuje się do Jezusa, przybliżając Jego postać wyrażoną w tytułach: „Syn Boży”, „Syn Człowieczy” oraz „Syn”⁵⁰. Ewangelia Galilejska pomija istotny dla współczesnej egzegezy tytuł „Mesjasz”, zawarty w wyznaniu Piotra w pobliżu Cezarei Filipowej (Mk 8, 29; Łk 9, 20; Mt 16, 16). Chrystologia rozwija się w refleksji autorów Nowego Testamentu, którzy w kluczu prorocत्व oraz korzystając z przekazów świadków i dostępnych materiałów, odczytują figurę Jezusa jako: „Nowego Eliasza”, „Syna Dawida”, „Pana”, „Zbawiciela”, „Nauczyciela”, „Cierpiącego Sługę Jahwe” czy „Baranka Bożego”. W źródle nie spotkamy też tytułu podanego w pierwszym wersecie Ewangelii św. Marka: „Początek Ewangelii Jezusa Chrystusa, Syna Bożego”. Wielość interpretacji tożsamości Jezusa jest bogactwem Kościoła, a równocześnie Jego tajemnicą.

Bibliografia

- Adamczewski B., *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Berlin 2010.
 Allison D. C., *The Jesus tradition in Q*, Harrisburg 1997.

47 Zob. J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2018, s. 232–233.

48 Zob. G.L. Müller, *Podręcznik teologii dogmatycznej. Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Traktat V*, Kraków 1998, s. 39.

49 Zob. K.S. Krieger, *Co rzeczywiście powiedział Jezus?*, s. 48–49.

50 Wydaje się, iż są to najważniejsze tytuły chrystologiczne ujęte w źródle Q. Zob. szerzej A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*.

- Bartnicki R., *Ewangelie synoptyczne, geneza i interpretacja*, Warszawa 2003.
- Bovon F., *Das Evangelium nach Lukas (Lk 1, 1–9, 50)*, Zürich 1989 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament 3, 1).
- Catchpole D. R., *The Quest For Q*, Edinburgh 1993.
- Czerski J., *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, Opole 2000.
- Gryglewicz F., *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 2007.
- Keener C. S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Warszawa 2000.
- Kloppenborg J. S., *The Formation of Q. Trajectories in Ancient Wisdom Collections. Studies in Antiquity and Christianity*, Harrisburg 1987.
- Kloppenborg J. S., *Excavating Q. The History and Setting of the Sayings Gospel*, Minneapolis 2000.
- Kloppenborg J. S., *Q Parallels. Synopsis, Critical Notes and Concordance*, Sonoma, California 1988.
- Krieger K. S., *Co rzeczywiście powiedział Jezus? Orędzie źródła Q*, Warszawa 2006.
- Langkammer H., *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie – Dzieje Apostolskie – Listy katolickie – Apokalipsa. Jezus Chrystus wczoraj – dziś – na wieki*, cz. 1, Wrocław 1985.
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Łukasza. Tłumaczenie, wstęp, komentarz, ekskursy*, Radom 2005.
- Langkammer H., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Ewangelia według św. Łukasza*, Radom 2005.
- Langkammer H., *Nowy Testament o zmartwychwstaniu Chrystusa i naszym zmartwychwstaniu*, Tarnów 2010.
- Mickiewicz F., *Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, Częstochowa 2011 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/1).
- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, Częstochowa 2011 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/2).
- Mielcarek K., *Chrystologia ewangelii synoptycznych*, w: M. Rosik, *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, t. 1, Wrocław 2008.
- Müller G. L., *Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Podręcznik teologii dogmatycznej*, red. W. Beinert, Kraków 1998.
- Müller G. L., *Podręcznik teologii dogmatycznej. Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Traktat V*, Kraków 1998.
- Müller G. L., *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015.
- Paciorek A., *Q – Ewangelia Galilejska*, Lublin 2001.

- Paciorek A., *Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, Częstochowa 2004 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 1/1).
- Paciorek A., *Jezus z Nazaretu. Czasy i wydarzenia*, Częstochowa 2015.
- Pałucki J., *Doświadczenie kuszenia Jezusa na pustyni szkołą chrześcijańskiego doskonalenia na podstawie komentarza św. Ambrożego do Ewangelii według św. Łukasza*, „Vox Patrum” 59 (2013), s. 179–196.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2018.
- Romaniuk K., *Co to jest źródło Q?*, Warszawa 1983.
- Romaniuk K., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań–Kraków 1999.
- Seweryniak H., *Tajemnica Jezusa*, Warszawa 2001.
- Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech ewangelii*, red. J. B. Green, Warszawa 1997.
- Szymik J., *Theologia Benedicta*, t. 3, Katowice 2012.
- Weiser A., *Teologia Nowego Testamentu. Cztery ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, Kraków 2011.
-

Abstrakt

Tytuły chrystologiczne w Ewangelii Galilejskiej, czyli w źródle Q

Artykuł przybliży główne tytuły chrystologiczne zawarte w źródle Q. Centralnym tytułem chrystologicznym, w którym pozostałe określenia się zawierają, jest określenie „Syn Boży”. Autentyczne słowa Jezusa zawarte w źródle Q wskazują na świadomość Bożego synostwa, a także na wyjątkową więź Syna z Ojcem. Autorytet Jezusa dokument podkreśla również przez użycie tytułu „Syn Człowieczy”, który odnosi się do życia ziemskiego oraz do oczekiwanego sędziego w eschatologicznej przyszłości.

Słowa kluczowe: tytuły chrystologiczne, Syn Boży, Syn Człowieczy, Syn, źródło Q

Abstract

Christological titles in the Galilean Gospel (Q source)

The article introduces the main Christological titles contained in the Q document. The central Christological title, in which the other terms are included, is the term "Son of God". The authentic words of Jesus, which are contained in the Q source, indicate the awareness of Divine filiation and the unique bond between the Son and the Father. This document emphasizes Jesus' authority also by using the title "Son of Man". This title refers to the earthly life and to the anticipated judge in the eschatological future.

Keywords: christological titles, Son of God, Son of Man, Son, Q source

RECENZJE

ks. Stanisław Longosz

<https://orcid.org/0000-0002-2809-0728>

Katolicki Uniwersytet Lubelski

**ks. Marek Starowieyski, Jan Maria Szymusiak,
*Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego
piśmiennictwa*, wydanie drugie, przepracowane,
uzupełnione i powiększone przy współpracy
Wojciecha Stawiszyńskiego, Poznań 2018,
ss. 1094**

Po 50. niespełna latach od ukazania się w wydawnictwie Księgarni św. Wojciecha *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*¹ w opracowaniu głównie jezuita ks. Jana Marii Szymusiaka i młodego, dobrze zapowiadającego się warszawskiego magistra filologii klasycznej ks. Marka Starowieyskiego, pojawiło się pod koniec 2018 roku – ku oczekiwaniu i radości polskich patrologów i badaczy antyku chrześcijańskiego – w tymże samym wydawnictwie jego „drugie wydanie, gruntownie przepracowane, uzupełnione i powiększone” pt. *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Jego autorem jest ks. prof. dr hab. Marek Starowieyski (ks. Jan M. Szymusiak zmarł w 1987 roku w Paryżu), który do współpracy dobrał znanego polskiego bibliografa patrystycznego mgr. inż. Wojciecha Stawiszyńskiego. O ile poprzednia publikacja była całkowicie nowatorskim i pierwszym na świecie naukowym słownikiem literatury patrystycznej, o tyle druga wykorzystwała dorobek kilku istniejących już za granicą analogicznych tego rodzaju leksykonów, uzyskując podczas

¹ *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, ss. 660.

inauguracji xxv Targów Wydawców Katolickich w Warszawie zaszczytną nagrodę „Feniksa 2019 roku”, przyznaną przez Kapitułę Stowarzyszenia Wydawców Katolickich, jako „publikacji stanowiącej bezcenne źródło do poznania literatury patrystycznej, gdyż kataloguje i prezentuje najważniejszych pisarzy okresu wczesnochrześcijańskiego, jak również autorów pogańskich i żydowskich, którzy odegrali ważną rolę w rozwoju myśli chrześcijańskiej. Stanowi bowiem jeden z nielicznych w skali światowej przykładów opracowania o takiej charakterystyce”. Trzeba tu podkreślić, że główne i odważne zadanie opracowania tak wielkiego, monumentalnego i wielostronnego dzieła niemal w pojedynkę, przy niewielkim tylko udziale innych osób², podjął po przejściu na emeryturę³ sam ks. prof. dr hab. Marek Starowieyski, który nie uległ sugestiom i propozycjom innych, by przełożyć na język polski i uzupełnić polską bibliografią któryś z istniejących już zagranicznych analogicznych słowników⁴, ale pozostał przy wznowieniu, przeredagowaniu i uzupełnieniu dotychczasowego czysto polskiego leksykonu. Z zadania tego, jak widać, wywiązał się doskonale, choć przy opracowywaniu tak obszernego dzieła nie ustrzegł się pewnych drobnych merytorycznych czy metodologicznych błędów, braków i usterek; zadaniem każdego recenzenta jest tego rodzaju niedociągnięcia zauważyć i wypuklić, by przy kolejnym wydaniu słownika, co niebawem zapewne nastąpi, wyeliminować je i uzupełnić.

Autor opublikowanego dzieła jest bez wątpienia aktualnie najwybitniejszym oraz najbardziej znanym i zasłużonym popularyzatorem myśli ojców Kościoła ostatniego półwiecza w Polsce, a za granicą najbardziej rozpoznawalnym polskim patrologiem. On to odkrył i przybliżył kulturze polskiej barwny świat chrześcijańskich apokryfów Nowego Testamentu, dając całościowy ich polski przekład⁵; przedstawił starożytne życie zakonne, inicjując pod swoją redakcją

2 Najwięcej ks. dr Stanisław Adamiak – 37 haseł, dr Anna Z. Zmorzanka – 30 haseł, inni po parę lub kilka haseł, a przede wszystkim inż. Wojciech Stawiszyński, który odpowiednio dobrał i umiejętnie ubogacił publikację literaturą patrystyczną, zwłaszcza polską.

3 Zob. *Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Marka Starowieyskiego* = VoxP 26 (2006) z. 49, ss. 774: oprócz tabula gratulatoria, biogramu i biografii, 58 artykułów.

4 Zwłaszcza tłumaczony często *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 1–3, a cura di A. Di Berardino, Genova–Milano 2006–2008 lub mniejszy *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Hrsg. S. Döpp, W. Geerlings, Freiburg–Wien 1998 czy jego włoska uzupełniona wersja *Dizionario di letteratura cristiana antica*, Roma 2006.

5 *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. 1/1–2, 2/1–2, 3, Kraków 2001–2007.

specjalną serię przekładów jego reguł i związanych z nimi monografi⁶; dał poznać piękno grecko-łacińskiej i orientalnej poezji wczesnochrześcijańskiej, publikując w polskim przekładzie ich antologię w stworzonej przez siebie serii *Ojcowie Żywi*⁷; poezję łacińską przybliżył ponadto, polecając i opracowując jej inne przekłady⁸; zaproponował wprowadzenie do liturgii, modlitwy oraz codziennej lektury i rozmyślań treści wczesnochrześcijańskich komentarzy biblijnych i patrystycznych tekstów ascetycznych, publikując je w serii *Ojcowie Żywi*⁹. Do powyższych cennych popularyzatorskich i naukowych inicjatyw trzeba jeszcze dodać wydanie w 1999 roku przez ks. Marka Starowieyskiego pierwszego polskiego unikatowego (niestety u nas prawie niezauważonego) *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury: arabska, armeńska, etiopska, gruzińska i syryjska*¹⁰.

Aby naocznie ukazać nowość i oryginalność drugiego wydania *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, należy najpierw przypomnieć pierwszą jego zawartość. Składał się on z dwóch zasadniczych części: pierwszej osobowej według alfabetycznie ułożonych chronologicznie autorów i ich dzieł (s. 13–397), w której jego ówczesną nowością było wprowadzenie ich patrystycznych biogramów (wedle przekazu Hieronima, Gennadiusza, Izydora z Sewilli,

6 Źródła Monastyczne, Kraków-Tyniec 1993→ już ponad 80 tomów.

7 Por. *Muza chrześcijańska*: t. 1: *Poezja chrześcijańskiego Wschodu: armeńska, syryjska i etiopska*, Kraków 1985; t. 2: *Poezja łacińska starożytna i średniowieczna III–XV wieku*, Kraków 1992 (lub *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej (XIII–XIV/XV w., oprac. M. Starowieyski, Wrocław 2007)*; t. 3: *Poezja grecka II–XV wieku*, Kraków 1995.

8 Jak np. Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieńce męczeńskie*, tłum. M. Brożek, oprac. M. Starowieyski, Kraków 2006; pozostałe jego utwory: Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Utwory poetyckie*, tłum. M. Brożek, oprac. M. Starowieyski, Kraków 2019.

9 „Karmię was tym, czym sam żyję”: *Ojcowie Kościoła komentują ewangelie niedzielne roku ABC oraz święta roku kościelnego, Księga starców, Eucharystia, Męczennicy, Itineraria do Ziemi Świętej, Bestiariusz chrześcijański*.

10 ks. M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury: arabska, armeńska, etiopska, gruzińska i syryjska*, Warszawa 1999, ss. XIX + 243 + 21. Wcześniej, choć nie w takim wymiarze, znany był: J. Assfalg, P. Krüger, *Wörterbuch des christlichen Orients*, Wiesbaden 1985, tłum. franc.: *Dictionnaire de l'Orient Chrétien*, Turnhout 1991, tłum. pol.: *Słownik chrześcijańskiego Wschodu*, Katowice 1998, a później: E. G. Faruggia, *Dizionario enciclopedico dell'Oriente cristiano*, Roma 2000, tłum. ang.: E. G. Faruggia, *Encyclopedic dictionary of the Christian East*, Rome 2015; H. Kaufhold, *Kleines Lexikon des christlichen Orients*, Wiesbaden 2007, który doczekał się nawet wkrótce tłumaczenia i uzupełnienia czeskiego: *Slovník Raněkřesťanské Literatury Východu*, Pavel Mervart 2012.

Ildefonsa z Toledo, Focjusza czy Kasjodora), oraz tematycznej (s. 401–660) zawierającej 27 obszerniejszych haseł, zgrupowanych w trzech działach: (1) bibliografie (polskie serie wydawnicze, wybory tekstów, opracowania podręcznikowe, studia patrystyczne w Polsce, literatura pomocnicza, a w niej: historia Kościoła, historia kultury, chrześcijaństwo a kultura antyczna, teologia i homiletyka, encyklopedie i słowniki polskie, słowniki i indeksy, encykliki o ojcach Kościoła), (2) chronologie (biskupi rzymscy i sobory, biskupi i patriarchowie Konstantynopola, biskupi i patriarchowie Aleksandrii, biskupi i patriarchowie Antiochii, cesarze rzymscy, cesarze bizantyjscy, dynastia Sasanidów w Persji, Goci na Zachodzie, dynastia Merowingów w Galii), (3) hasła ściśle tematyczne (chrystologia ojców, epigrafika chrześcijańska, Eucharystia, filozofia, hagiografia, herezja i heretycy, historiografia, inwektywa chrześcijańska, kalendarze i martyrologia, katecheza, liturgia, mariologia, papirusy chrześcijańskie, Pascha, patrologia – patrystyka, patrystyka w Polsce, pielgrzymki, Pismo Święte, prawo kościelne w wiekach I–VIII, sobory, synody, szkoły katechetyczne i teologiczne, sztuka „sakralna” w pismach ojców Kościoła, tradycja w starożytnym Kościele). Hasła te, o różnym poziomie merytorycznym, zwłaszcza tematyczne z ostatniego działu, opracowywane były przez różnych autorów.

Nowe natomiast wydanie słownika poprzedzone jest wstępem (s. 5–16), w którym Autor przypomina (z licznymi akcentami osobistymi) sytuację polskiej patrystyki lat sześćdziesiątych¹¹, kiedy powstawało jego pierwsze wydanie, porównując ją z obecną, znajdującą się w rozkwicie¹², gdy pojawia się jego drugie uzupełnione i przepracowane nowe wydanie, podając równocześnie jego strukturę i założenia. Jego zaś osnowa, poprzedzona krótkim wykazem skrótów (s. 17–22), podobnie jak pierwszego, składa się również z dwóch części: zasadniczej uzupełnionej i rozbudowanej części osobowej z dołączonymi w porządku alfabetycznym, syntetycznie ujętymi licznymi hasłami tematycznymi (s. 23–992) oraz dodatkowej części bibliograficzno-chronologiczno-indeksowej (s. 993–1087).

Część pierwsza nowego słownika ubogacona została, w porównaniu z poprzednim, nie tylko nowymi hasłami, ale i nowymi, powstałymi i stosowanymi w ostatnim 50-leciu pomocami (oznaczeniami) naukowymi (*instrumenta*

11 Patrologią paralo się wówczas czynnie tylko czterech doktorów teologii: ks. Andrzej Bober w Krakowie, ks. Wojciech Kania w Tarnowie, ks. Wacław Eborowicz w Pelpinie i ks. Szczepan Pieszczoł w Gnieźnie.

12 Dziś ok. 25 patrologów w większości po specjalistycznych patrystycznych studiach, w tym 15 z tytułem profesora.

studiorum) oraz niespotykaną dotąd w tego rodzaju leksykonach dużą, zwłaszcza polską, literaturą przedmiotu. Nowy słownik wchłonął bowiem prawie w całości treść wspomnianego wyżej *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, z tym, że hasła osobowe zostały uzupełnione biogramami zaczerpniętymi głównie od Focjusza i Ebedjesusa oraz polską literaturą (jeśli takowa była), a w swej strukturze dostosowane do całości. Każde bowiem osobowe, umieszczone w porządku alfabetycznym hasło nowego słownika ma stałą już nowoczesną strukturę, ułatwiającą szybkie dotarcie do biogramu wczesnochrześcijańskiego autora oraz jego dzieł i związanej z nim literatury. Rozpoczyna się od patrystycznego (co jest oryginalnością tego słownika) biogramu (jednego lub kilku) przekazanego przez któregoś z ojców Kościoła (jeśli takowy jest u: Hieronima, Gennadiusza, Kasjodora, Izydora z Sewilli, Ildefonsa z Toledo, Focjusza i Ebedjesusa), a gdy takiego brak – wskazanych źródeł o jego życiu¹³ oraz nowożytnego, opracowanego w oparciu o nie jego życiorysu. Potem następuje wykaz jego dzieł autentycznych i przypisywanych (z lakoniczną ich charakterystyką) w oryginale według greckich i łacińskich klawisów¹⁴ w wydaniach starszych¹⁵ oraz nowszych i najnowszych¹⁶, a także ich ważniejszych przekładów zagranicznych¹⁷. Następnie pod hasłem podana jest bibliografia, w której przeważnie znajduje się literatura – opracowania¹⁸, najpierw ogólnie w zagranicznych słownikach i podręcznikach¹⁹, a później polskich²⁰ oraz liczne publikacje w postaci książek i artykułów. Taka struktura

13 Najczęściej BHG, BHL, BHO, BS.

14 CPG, CPL, CAVT, CANT.

15 Zawsze wg Migne'a: PG, PL, PLS, Mansi, Assemani, jeśli w nich są.

16 GCS, CSEL, MGH, Sch, CSCO, PSYR, PO, CCL, CCGr, Fch, jeśli w którejś z tych serii są wydane.

17 Na przykład ANF, BAC, BKV i możliwie wszystkich polskich (tł. pol. w seriach: POK, PSP, TMB, ŻMT, ŻMon, OŻ, BOK, MBOK, VoxP, TPatr, AP, ALP, Stawiszyński = W. Stawiszyński, *Bibliografia patrystyczna 1901–2016*, Kraków 2017: Przekłady).

18 Nierzadko pod niektórymi hasłami podawane są tu też miejsca wydań tekstów oryginalnych i ich przekładów.

19 Zawsze w: NDPAC lub DPAC i DLCA = S. Döpp, W. Gerlings, *Dizionario di letteratura cristiana antica*, Roma 2006; często: RACH, DThC, DACL, DHGE, DIP, DSP, DDC, AugLex, BS, TRE, Patrologia = *Patrologia*, a cura A. Di Berardino, t. 1–5, Genova 1980–2000; I. Ortiz de Urbina, *Patrologia Syriaca*, Roma 1965.

20 Opr. pol.: EK, SWP, SWPW, PEF, Cytowska–Szelest = M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska: okres cesarstwa – autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994; Sinko = T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3/2, Wrocław 1954; Pigulewska = N. W. Pigulewska, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.

haseł i dołączonej do nich bibliografii w słowniku „ma dać Czytelnikowi, jak deklaruje jego Autor, pierwsze, a zarazem podstawowe informacje o danym autorze i jego dziele, o stanie wydań jego dzieł [...], podkreślić podstawowe znaczenie danego pisarza, oczywiście bardzo krótko i ogólnie, nie podając jakiejś dłuższej charakterystyki jego teologii [...]. Tych natomiast, którzy będą się chcieli zająć danym pisarzem czy danym gatunkiem literackim, słownik ma nakierować na podstawowe opracowania polskie i zagraniczne, w których znajdą dalszą literaturę. Słownik ten bowiem nie ma na celu zastąpienia podstawowych podręczników patrologii, historii Kościoła starożytnego, historii dogmatów czy innych opracowań syntetycznych omawianego okresu, ale być dziełem typowo informacyjnym, i tylko, i aż” (s. 14).

Oprócz tych osobowych haseł patrystycznych nowe wydanie słownika umieszcza między nimi jako nowość „krótkie biogramy kilkunastu pisarzy pogańskich (27) i żydowskich (8), ważnych dla rozwoju myśli chrześcijańskiej, a także kilku pisarzy późniejszych, którzy przekazywali fragmenty dzieł pisarzy starożytnych lub podawali wiadomości o nich, jak np. Focjusz, Ebedjesus czy Michał Syryjczyk, i w końcu kilku (6) badaczy literatury chrześcijańskiego Wschodu, jak np. Assemani” (s. 10–11). W tej części słownika, wśród haseł typowo osobowych, znajduje się też mimo wszystko szereg (136), zdaniem Autora niezbędnych, syntetycznie ujętych haseł tematycznych, dotyczących zwłaszcza gatunków literackich i teologii, jak: apoftegmaty ojców, apokryfy, przekłady Biblii, kateny, doketyzm, doksologia, epistolografia patrystyczna, ebionici, homilia i homiliarze, hymny, itineraria, filokalia, florilegia, kalendarze liturgiczne, kapadoccy ojcowie, katecheza, kontakiony, księgi liturgiczne, messalianie, męczennicy, Nomokanon, ojcowie Kościoła, penitencjały, pielgrzymki, pryscylianizm, Psalterz, reguły monastyczne, sabelianizm, sakramentarze, sobory powszechne, stylici, symbole wiary, testimonia, tytuły psalmów, zagadki itd. Nie wyczerpują one jednak całej listy tematycznych haseł drugiej części pierwszego wydania słownika (pomijając m.in. takie, jak: chrystologia ojców, historiografia, inwektywa, papirusy chrześcijańskie i kilka innych mniej ważnych).

Druga część nowego słownika jest, jak zaznaczono wyżej, 100-stronicowym dodatkiem pt. *Literatura wczesnochrześcijańska – jej kontekst historyczny* (s. 993–1092), podzielonym na trzy zasadnicze działy. Pierwszy z nich jest czystym zbiorem ważniejszej międzynarodowej i względnie pełnej polskiej bibliografii patrystycznej, nazwanym *Przeglądem bibliograficznym* (s. 993–1014) dla dziewięciu wybranych tematów, podzielonych znów na drobniejsze

zagadnienia, a mianowicie: I. Zagadnienia wstępne (1. Bibliografie patrystyczne, 2. Encyklopedie i słowniki: a. Ogólnokościelne, b. Dotyczące starożytności chrześcijańskiej, c. Ważniejsze serie wydawnicze dotyczące świata wczesnochrześcijańskiego, d. Ważniejsze czasopisma patrystyczne i inne teologiczne zajmujące się światem antycznym); II. Patrologia i literatura wczesnochrześcijańska. Ważniejsze podręczniki (1. Patrologia ogólna, 2. Grecka patrologia – literatura, 3. Łacińska patrologia – literatura, 4. Kościoły Wschodu – wiadomości ogólne, 5. Pisarze wczesnochrześcijańscy w nauczaniu Kościoła, 6. Zbiory prac na tematy patrologiczne); III. Wydania dzieł pisarzy wczesnochrześcijańskich (1. Wydania tekstów: a. Zbiory tekstów w różnych językach, b. Zbiory tekstów w j. greckim, c. Zbiory tekstów w j. łacińskim, d. Zbiory tekstów orientalnych; 2. Wydania przekładów: a. Polskie, b. Zagraniczne; 3. Poezja: a. Grecka – wyd. opr. tł. pol., b. Łacińska – wyd. opr. tł. pol., c. Średniowieczna – wyd. opr. tł. pol., d. Wschodnia – tł. pol.); IV. Język pisarzy wczesnochrześcijańskich – słowniki, gramatyki, opracowania (1. Greka klasyczna, 2. Łacina klasyczna, 3. Późna łacina); V. Biblia wczesnochrześcijańskich pisarzy – apokryfy (1. Biblia: a. Ojców greckich – wyd. tł. pol. opr., b. Ojców łacińskich – wyd. tł. pol. opr., c. Zestawy cytatów, d. Historia Biblii i kanonu biblijnego, e. Interpretacja Pisma Świętego; 2. Apokryfy: a. Stary Testament, b. Nowy Testament); VI. Doktryna (1. Teologia: a. Ogólna – słowniki, b. Historia dogmatów – ogólna, c. Poszczególne jej działy: Bóg w Trójcy, Chrystus, Duch Święty, Objawienie – Tradycja, Kościół, Sakramenty: Chrzest, Eucharystia, Pokuta, Kapłaństwo, Małżeństwo – kobieta; Mariologia, Eklezjologia, Moralność: Etyka społeczna – Aborcja; Eschatologia, Angelologia, Wiara i kultura; 2. Filozofia); VII. Kościół i jego życie (1. Historia Kościoła: a. Bizancjum – Wschodnie chrześcijaństwo, b. Chronologia, c. Prosopografia; 2. Życie i instytucje Kościoła: a. Papiestwo, b. Sobory i synody, c. Liturgia, d. Kult obrazów i świętych, e. Kaznodziejstwo, f. Katecheza, g. Monastycyzm i asceza, h. Życie społeczne, i. Wojna – służba wojskowa); VIII. Sztuka chrześcijańska – archeologia; IX. Świat otaczający pierwszych chrześcijan (1. Świat żydowski i Biblii, 2. Manicheizm i gnoza, 3. Świat grecki i rzymski: a. Historia i kultura, b. Literatura – grecka i rzymska, c. Retoryka; 4. Sztuka, 5. Religia, 6. Czasopisma – serie wydawnicze). Dział ten, będący w dużej mierze autorstwa (choć tego tu nie zaznaczono) Wojciecha Stawiszyńskiego, jest niewątpliwie subiektywnym (aczkolwiek uzasadnionym charakterem dzieła) wyborem zarówno tematów haseł, jak i samej bibliografii, dopuszczającym zapewne krytykę, jak i uzupełnienia, o co prosi Autor słownika we wstępie.

Drugi również cenny dział aneksu pt. *Chronologia* (s. 1015–1032), podający daty publicznej posługi ważniejszych kościelno-państwowych postaci patrystycznego okresu do ok. 800 roku, opracowany przez ks. dr. Stanisława Adamiaka na podstawie *Brill's New Pauly*²¹ (i mający w dużej mierze ze względu na odległość czasową charakter orientacyjny), dzieli się także na dwie części: I. Chronologia kościelna (1. Biskupi Rzymu, biskupi i patriarchowie Aleksandrii, 3. Biskupi i patriarchowie Antiochii Syryjskiej, 4. Biskupi i patriarchowie Konstantynopola, 5. Biskupi i patriarchowie Jerozolimscy, 6. Biskupi i katolicy Seleucji – Ktezyfontu)²²; II. Chronologia świecka (1. Cesarze rzymscy, 2. Królowie perscy, 3. Kalifowie, 4. Królowie Wandalów w Afryce, 5. Królowie Burgundów, 6. Królowie Franków – Merowingowie, 7. Królowie Ostrogotów w Italii, 8. Królowie Swewów w Galicji, 9. Królowie Wizygotów, 10. Królowie Longobardów w Italii Północnej, 11. Królowie Brytanii w: Kent, Northumbria, East Anglia, Mercja, Sussex, Essex, Wessex). I w tym wypadku powiększono znacznie chronologię panujących, gdyż pierwsze wydanie słownika wymieniało tylko cesarzy rzymskich, bizantyjskich, Sasanidów perskich, Gotów na Zachodzie i Merowingów w Galii²³.

Trzeci wreszcie dział dodanego aneksu nowego słownika stanowią opracowane przez Wojciecha Stawiszyńskiego wyjątkowo cenne i rzadko w tego rodzaju leksykonach spotykane aż pięćdziesiąt, stosunkowo dokładne indeksy: 1. Indeks alfabetyczny (s. 1033–1063; autorzy + hasła tematyczne), 2. Indeks topograficzno-chronologiczny (s. 1063–1085). 3. Indeks pisarzy żydowskich i pogańskich (s. 1085), 4. Indeks patrologów i wydawców literatury patrystycznej (s. 1085), 5. Indeks 136 haseł tematycznych (s. 1085–1087), uzupełniony nawet dodatkiem *Pisarze i dzieła, których bliższe dane trudno ustalić* (s. 1083–1085). Ułatwią one bez wątpienia wszystkim badaczom szybsze i sprawniejsze korzystanie z nowego słownika, za co ich Autorowi serdecznie dziękujemy.

Celowo szczegółowiej przedstawiłem wyżej treść i strukturę nowego słownika, który w całości względnie uważnie przeczytałem, aby wychwycić w nim jak najwięcej ewentualnych merytorycznych i metodologicznych błędów, braków i omissis, których przy opracowywaniu i prezentowaniu tytułu różnorodnych

²¹ *Supplement 1: Chronologies of the Ancient World Names, Dates and Dynasties*, eds. W. Eder, J. Renger, Leiden–Boston 2007.

²² W nowym wydaniu słownika dodano, jak widać, katalogi biskupów i patriarchów Jerozolimy i Seleucji – Ktezyfontu, których nie było w pierwszym jego wydaniu. Zob. SWP, s. 413–417.

²³ Por. SWP, s. 417–423.

hasel oraz przy cytowaniu tak dużej liczby zwłaszcza obcojęzycznej literatury, i to przez jednego Autora, nie sposób było uniknąć. Sam zresztą ks. Marek Starowieyski świadom jest możliwości dopuszczenia się tego rodzaju braków i niedociągnięć, gdy we wstępie swojego dzieła prosi i zachęca do ich wyszukiwania oraz nadsyłania krytycznych uwag, z góry za nie dziękując: „Wielkim brakiem tego Nowego Słownika jest fakt, że opracował go jeden autor, a jeden człowiek nie jest w stanie objąć dobrze całego ogromu świata literatury wczesnochrześcijańskiej, nawet jeśli ma do dyspozycji świetne biblioteki [...], a w nich ludzi o najwyższych kompetencjach, zawsze gotowych do udzielenia potrzebnych informacji. Niestety, próba wciągnięcia do współpracy większej ilości polskich patrologów, co było gorącym pragnieniem autora, zarówno do pisania artykułów, jak i ich opiniowania, nie powiodła się. [...] Z góry wyrażam wdzięczność tym użytkownikom NSWP, którzy przesłał mi krytyczne uwagi, celem ulepszenia, ewentualnie wydania kiedyś nowego NSWP” (s. 15–16). W odpowiedzi na tę zachętę chciałbym wskazać szereg zauważonych braków, usterek i licznych literówek, a nawet drobnych błędów, których Autor przy prezentowaniu tak wielu różnorodnych informacji, głównie w części osobowej słownika, niestety się nie ustrzegł, a które przy kolejnym jego wydaniu warto byłoby uzupełnić i poprawić. Chodzi mi tu głównie o dodanie wśród haseł osobowych kilkudziesięciu, moim zdaniem niezbędnych, choćby lakonicznie ujętych haseł tematycznych, ze wskazanymi odpowiednimi źródłami i literaturą, a przede wszystkim większym jeszcze wykorzystaniem polskiej, znanej mi dobrze z „Vox Patrum” bibliografii. Autor bowiem pisze: „Bibliografia [Słownika] jest oczywiście niekompletna i dyskusyjna, i za uzupełnienie jej jesteśmy wdzięczni tym, którzy ją zechcieli przeczytać i zrobić swoje uwagi; będę wdzięczny za dalsze” (s. 14). Przy niektórych hasłach będę więc sugerował uzupełnienie bibliografii pewnymi publikacjami (przy moich publikacjach nie będę podawał nazwiska autora). Oczywiście, dobór haseł i ich zawartość, jak i dołączana do nich bibliografia, zależą zawsze od woli autora, toteż sugerowana przeze mnie literatura stanowi jedynie propozycję do ewentualnego wykorzystania w przyszłości.

Najpierw zatem wśród krytycznych uwag należy zauważyć błędny i niepełny zapis wydawcy „Vox Patrum” w słownikowym wykazie czasopism patrystycznych (s. 995): „«Vox Patrum», Lublin, Instytut Historii Kościoła i Patrologii KUL, 1981→”. Poprawny zapis w katalogu czasopism patrystycznych winien zawsze brzmieć: „«Vox Patrum», 1981: Międzywydziałowy Zakład Badań

nad Antykiem Chrześcijańskim KUL, od r. 2012: Instytut Historii Kościoła i Patrologii WT KUL→”.

Bardzo krytycznie należy następnie ocenić słownikowy wykaz skrótów (s. 17–22), który nie dość, że jest wielce niekompletny, chaotyczny i zawiera w sobie liczne błędy, to w bibliografiach haseł spotykamy niemało innych skrótów tytułów czasopism lub serii, które różnią się od przyjętych w wykazie lub są w nim nieobecne; nie ma wśród nich również skrótu „Vox Patrum”. Obok stosowanych przez Autora skrótów łatwych do odczytania²⁴, które w ostateczności można by w wykazie pominąć, są i takie, które nawet dla przeciętnego patrologa pozostają nieczytelne i trudne do odgadnięcia²⁵, a brakuje ich w wykazie. Niestety jest też wiele przypadków stosowania różnych skrótów w odniesieniu do konkretnego tytułu. Są też takie skróty, które, jak wspomniano wyżej, znalazły się w wykazie z przypisanym tytułem czasopisma lub serii, ale w bibliografiach haseł do tego tytułu zastosowano też inne skróty²⁶.

Trzeba tu również zwrócić uwagę na nazwy czasopism i serii wydawniczych, które pisze się zawsze dużymi literami (co jest ogólnie przestrzegane przy objaśnieniach skrótów w ich wykazach), podczas gdy w nowym słowniku zasada ta jest różnie traktowana, nawet w samym wykazie²⁷. Nowy słownik stosuje też

24 Jak np. AnCr, s. 198; CivCat, s. 155; OstStud, s. 35; REArm, s. 34; StudMed, s. 38; KwartHist, s. 31; PrzeglHist, s. 31; StudBialDrohŁomż, s. 515; StudRedempt, s. 33; RBib, s. 30; StudPast, s. 515 czy VoxP.

25 Jak np. FO, s. 32, ZeitDeutschAlTh, s. 38; BolRacAdHist, s. 37; RevEtSudEurop, s. 33; JahrProtTh, s. 30; RechTheolAnMed, s. 198; EnglHistRev, s. 201; RevScPhilBPatrThor, s. 155; NHStudies, s. 208; ŽDMG, s. 208 + 501; ŽTMMG, s. 209; DGH, s. 290; AMG, s. 836 i 986; CPGS, 5X s. 870; CCMed, s. 909; MIFAO, s. 932.

26 Jak np. AnCr – a na s. 198: AnalCrac lub na s. 184 rozpisane; w wykazie: sAChr lub sAchrsN, które w bibliografiach hasłowych ma aż 10 innych skrótów, jak: s. 396: StudAntCrSN; s. 701: StAntCh; s. 800: STACHr; s. 248 i 907: StanChr; s. 247: sACH; s. 1009: sACHSN; na s. 482 aż 3 różne: StACHN, StACHSN, sACHSN; s. 929 – w jednej bibliografii dwa różne skróty: StAntChr i sACHr; s. 501: sANTChr; w wykazie: ABOL, a na s. 887: ABOLL; w wykazie i s. 247: AK, a s. 248: AtenKapł; s. 603: AtKapł; s. 780: AKapł; w wykazie i s. 197: CCL, a na tej samej stronie i w tym samym hasle są również cChrL i ChrCL; na s. 198: cChrL i 6x: CCL; w wykazie: MuzaGr i MuzaL, a na s. 25: mChŁac i mChGr oraz: MuzaGr; w wykazie: CoptEnc, a na s.: 625, 626, 771, 836, 956, 987: cEnc; w wykazie: ŽrMT, a np. s. 150, 167 i 930: ŽMT; w wykazie: rTeol, a s. 55: RocznTeol; s. 435: StudGnesn i StudGnes.

27 Por. s. 995: Teologia patrystyczna; ŽrMon – Źródła monastyczne; s. 1002: Źródła myśli teologicznej; s. 20 RBÉN – Révue bénédictine, RHum: Roczniki humanistyczne; a później w bibliografiach haseł: s. 995–1002: Źródła monastyczne; s. 995: Studia patristica; s. 996: Verbum vitae; s. 995: Studia antiquitatis Christianae. Series nova; s. 1002: Ojcowie żywi; s. 518: Christianitas antiqua; s. 612: Studia religiosa; s. 625: Przegląd orientalistyczny;

niekonsekwentnie pisownię takich wyrażen, jak: „Ojcowie kościoła” lub „ojcowie kościoła”, „ojcowie apostołscy”, „Ojcowie pustyni” (s. 82). Niezależnie od tego, czy i w jakim stopniu Autor słownika i wydawnictwo ustosunkują się do powyższych uwag, w kolejnym jego wydaniu trzeba koniecznie przynajmniej ujednoczyć pisownię skrótów oraz nazw czasopism i serii wydawniczych.

W samym wreszcie słownikowym wykazie skrótów można znaleźć ponadto wiele błędów literowych, a nawet rzeczowych²⁸ wymagających rzetelnej korekty.

Jeśli zaś chodzi o zawartość głównej części *Nowego słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, to dostrzegam w niej pewien brak niektórych haseł tematycznych, dotyczących szczególnie teologii, rodzajów czy gatunków literackich oraz niektórych aspektów ówczesnego życia społeczno-kulturalnego, związanych z ojcami Kościoła. Jego Autor, likwidując drugą (zawierającą wiele z tych zagadnień) część pierwszego wydania słownika, starał się je zastąpić szeregiem (136) lakonicznych wzmianek, poruszających ten temat i umieszczonych wśród osobowych haseł tematycznych, ale wiele z nich zastąpił jedynie mniej lub bardziej obszernymi bibliografiami w aneksie, co moim zdaniem, nie jest zabiegiem w pełni zadowalającym. Wydaje mi się bowiem, że dla dobra słownika trzeba i te „bibliograficzne” i inne pominięte, a poruszające tę tematykę zagadnienia ująć w opisane tematycznie hasła i umieścić alfabetycznie wśród innych osobowych, na wzór analogicznych nowoczesnych leksykonów. W hasle takim należałoby wskazać zarys zagadnienia oraz jego historię, patrystyczno-biblijne źródła i obszerniejszą literaturę. Chcielibyśmy bowiem, żeby ze słownika mogli korzystać nie tylko sami patrologowie i badacze antyku

s. 191: *Colloquia litteraria*; s. 891: *Scripturae lumen*; s. 271, 276, 445, 483, 550, 585, 710, 1017: *Symposja kazimierskie*, ale s. 763: *Symposja Kazimierskie*.

28 Jak np.: s. 17: „ANWR” zamiast poprawnie: ANRW; „BA i NBA – Bibliothèque Augustinienne i Nouvelle BA”; jednak NBA nie oznacza Nouvelle BA, Paris 1992–, lecz: *Nouva Biblioteca Agostiniana*, Roma 1965; „BKV – Bibliothek der Kircheväter”, poprawnie: *Bibliothek der Kirchengväter*; s. 18: „CCL – Corpus Christianorum. Series Graeca”, ale poprawnie: *CCL – Corpus Christianorum. Series Latina*; „CCGR – Corpus Christianorum. Series Latina”, ale poprawnie: *CCGR – Corpus Christianorum. Series Graeca*; „Christianismes orientaux”, ale poprawnie: *Christianismes Orientaux*; „CPG – M. Gerrard...”, ale poprawnie: *CPG – M. Geerard*; „EtEnc – Encyklopedia Aetiopica”, ale poprawnie: *EncAet – Encyklopedia Aetiopica*; s. 19: „NDAPC – Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane”, ale poprawnie: *NDPAC – Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*; s. 20: „SeT – Studia e Testi”, ale poprawnie: *Studi e Testi*; „SFDC – P. Erdő, Storia della fonti del diritto canonico”, ale poprawnie: *P. Erdő, Storia delle fonti del diritto canonico*; s. 21: „SWPW – Słownik wczesnochrześcijańskiego Wschodu”, ale poprawnie: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*.

chrześcijańskiego, lecz także różnego rodzaju duszpasterze, katecheci i homileci, a ponadto zwykli czytelnicy interesujący się problematyką starożytnego chrześcijaństwa. Wszyscy oni powinni znaleźć w nim nie tylko wspomniane źródła, ale i najstarsze świadectwa naszej wiary, liturgii, modlitwy, udzielania i przyjmowania wszystkich sakramentów oraz rodzenia się pierwszych form życia społeczno-kościelnego, a także podpatrzyć rozwiązania trudnych wówczas i dziś aktualnych (przeważnie negatywnych) problemów (jak np. aborcja, agapetyzm, cudzołóstwo, homoseksualizm, inwektywa, konkubinaty, pederastia, rozwody, widowiska).

Do powyższych uzupełnień (do niektórych przypominam pewną literaturę do wykorzystania) proponuję dołączyć następujące opisowe hasła: **aborcja**²⁹; **abstynencja**; **agapetki-synezakty**³⁰; **agapy**; **aklamacja**; **akwariusze**; **alegoria**; **anachoreta**; **anafora**; **aniołowie – angelologia** (m.in. bibl. NSWP, s. 1009); **anomejczycy**; analogicznie do hasła **aleksandryjska szkoła** (s. 45) wprowadzić hasło **antiocheńska szkoła egzegetyczna**, ukazując jej kryteria i przedstawicieli; **antyjudaizm ojców**; **archeologia chrześcijańska** (m.in. wykorzystując bibl. NSWP, s. 1013); **argument patrystyczny**³¹; **biblioteki wczesnochrześcijańskie**; **bierzmowanie**³²; **biografia – autobiografia patrystyczna**; **błogosławieństwo**; **Bóg w Trójcy** (m.in. bibl. NSWP, s. 1006); **celibat kapłański**³³; **cenobita – cenobium**; **chorepiskopi**; **carmina figurata**; **chrzest** (m.in. bibl. NSWP, s. 1007); **chrześcijaństwo a kultura klasyczna**; **Chrystus – chrystologia** (m.in. bibl.

29 M.in. *Aborcja i porzucanie dzieci w starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej. Materiały bibliograficzne*, RT 51 (2004) nr 10, s. 279–291; *Ojcowie Kościoła a przerywanie ciąży*, cz. 1: *W okresie przedchrześcijańskim*, VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 231–273; *Prawo rzymskie wobec aborcji*, w: *Contra leges et bonos mores. Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 209–220; *Stosunek starożytnych filozofów greckich do życia poczętego: presokratycy, Platon, Arystoteles, stoicy*, w: *W kręgu antycznych politei. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*, red. W. Gajewski, I. Milewski, Gdańsk 2017, s. 214–244; *Antykoncepcja i aborcja w ocenie św. Jana Chryzostoma*, RT 54 (2007) nr 10, s. 279–301; *Aborcja w opinii św. Augustyna*, RT 52 (2005) nr 10, s. 125–140 + bibl. NSWP, s. 1008.

30 M.in. *Synezakty oraz pisma przeciw synezaktom*, VoxP 13–15 (1993–1995) z. 24–29, s. 337–365, 414–446.

31 M.in. *Argument patrystyczny w okresie sporów ariańskich*, SACH 2 (1980), s. 196–211 + bibl.

32 M.in. A. Żurek, *Obrzęd bierzmowania w nauczaniu św. Augustyna*, VoxP 38 (2018) z. 69, s. 771–782.

33 M.in. *Patrystyczne motywacje celibatu kapłańskiego*, VoxP 13–15 (1993–1995) z. 24–29, s. 285–311.

NSWP, s. 1006–1007); **cmentarz chrześcijański**; **circumcellioni**; **continentes**; **cudzołóstwo**; **czyściec**; **dedykacje kościołów**; **demon**; **diakonia**; **diakon**³⁴; **diakonisa**; **dialog liturgiczny**; **dobroczynność chrześcijańska**³⁵; **donacja Konstantyna**; **dramat chrześcijański**³⁶, dramat bowiem był jednym z nielicznych klasycznych rodzajów literackich, którego kontynuacji długo nie podejmowali autorzy chrześcijańscy; **Duch Święty – pneumatologia** (m.in. bibl. NSWP, s. 1007); **dziewictwo** (wartość, traktaty, ceremonia zaślubin); **edykt mediolański**; **encykliki i listy apostołskie o ojcach Kościoła** (wymienić i uzupełnić SWP, s. 410–412 oraz dział *Dokumenty* w VoxP); **enkratyzm**; **epigram chrześcijański**; **epigrafia chrześcijańska** (por. SWP, s. 456–458); **eschatologia** (por. bibl. NSWP, s. 1009); **etyka** (bibl. NSWP, s. 1008); **Eucharystia** (por. SWP, s. 480–490 oraz bibl. NSWP, s. 1007); **Ezechiel Tragik**³⁷; **feniks**³⁸; **filozofia** (m.in. SWP, s. 490–518 oraz bibl. NSWP, s. 1009); **Filioque**; **fossor**; **Genezjusz**³⁹; **gościnność**⁴⁰; **herezja – heretycy**⁴¹; **historiografia** (por. m.in. SWP, s. 525–530 – przepracować); **hagiografia** (por. m.in. SWP, s. 518–523 – przepracować);

34 Zob. *Diakonat w Kościele starożytnym* = 12 art. + bibl. VoxP 9 (1989) z. 17, s. 581–838, 995–1006.

35 Zob. *Działalność charytatywna w starożytności chrześcijańskiej* = 20 art. + bibl. VoxP 16 (1996) z. 30–31, s. 49–336, 493–510; *Stosunek do ludzi starszych w starożytności chrześcijańskiej* = 30 art. + bibl. VoxP 31 (2011) z. 56, s. 61–448 693–716.

36 M.in. *I germi del dramma cristiano nella letteratura patristica*, StPatr 31 (1997), s. 59–69; *Dramatyzowane homilie patrystyczne załączkiem dramatu chrześcijańskiego*, VoxP 38 (2016) z. 65, s. 389–431; *Załączki dramatu chrześcijańskiego w literaturze patrystycznej*, RHUM 44 (1996) z. 3, s. 263–273; *Półdramatyczne homilie patrystyczne*, w: *W posłudze słowa Pańskiego. Księga Jubileuszowa* ks. J. Kudasiewicz, Kielce 1997, s. 322–347; *Dramatyzowane homilie o Janie Chrzcicielu i chrzcie Chrystusa*, VoxP 23 (2003) z. 44–45, s. 65–76; *Teoria dramatu w piśmiach autorów wczesnochrześcijańskich + wybór tekstów i bibliografia*, w: *O dramacie. Wybór źródeł do teorii dramatycznych*, red. E. Udalska, t. 1: *Od Arystotelesa do Goethego*, Warszawa 1989, s. 113–152, Katowice 2001, s. 123–151.

37 M.in. jego *Exagoge – Wyprowadzenie*, wstęp i tłum. R. Sawa, VoxP 10 (1990) z. 19, s. 867–884; A. Klęczar, *Ezechiel Tragik i jego dramat „Exagoge” – Wyprowadzenie z Egiptu*, Kraków-Mogiła 2006 + bibl.

38 M.in. H. Wójtowicz, *Feniks w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 376–383; P. Warsiński, *Feniks w literaturze i sztuce*, VoxP 11–12 (1991–1992) z. 20–23, s. 25–132; EK V, kol. 122; zob. Laktancjusz.

39 Zob. *Męczeństwo św. Genezjusza mima*, tłum. A. Bober, VoxP 3 (1983) z. 4, s. 244–247.

40 M.in. H. Wójtowicz, *Gościnność wczesnochrześcijańska*, VoxP 16 (1996) z. 30–31, s. 229–239; EK V, kol. 1334–1337.

41 Por. m.in. *Ojcowie Kościoła w polemice z herezjami* = 37 art. VoxP 37 (2017) z. 68, s. 7–592 oraz SWP, s. 523–525.

homilia – kaznodziejstwo⁴²; **homoseksualizm**⁴³; **hospicjum**⁴⁴; w kolejnym polskim wydaniu słownika można by dodać hasło **Jan Paweł II papież (1978–2005)**, bo żaden z dotychczasowych papieży nie poświęcił tytułu oficjalnych pontyfikalnych dokumentów ojcom Kościoła i rocznicom patrystycznym, co on, nawołując po Soborze Watykańskim II do powrotu do źródeł⁴⁵; **judeochrz-**

42 M.in. *Patrystyczne homilie i komentarze biblijne* = 10 art. *VoxP* 23 (2003) z. 44–45, s. 23–154 + bibl. s. 513–520, a wśród nich: E. Staniek, *Koncepcja homilii patrystycznej*, s. 23–24; W. Wojdecki, *Wpływ Ojców Kościoła na teorię i praktykę kaznodziejstwa w Polsce XIX wieku*, *VoxP* 3 (1983) z. 5, s. 467–478 oraz bibl. *NSWP*, s. 1012.

43 M.in. D. F. Wright, *Early Christian attitudes to homosexuality*, *StPatr* 18/2 (1989), s. 329–334; W. L. Petersen, *On the study of „Homosexuality” in patristic sources*, *StPatr* 20 (1989), s. 283–288; J. Wright, *Homosexuals or prostitutes: the meaning of ἀρσενοκοίται* (1 Cor 6, 9; 1 Tim 1, 10), *VigChr* 38 (1984), s. 125–153; K. Hoheisel, *Homosexualität*, *RACH* 16 (1994), s. 290–364 + bibl.; *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hrsg. H. Cancik, H. Schneider, t. 5, Stuttgart 1998, s. 703–707; K. J. Dover, *Homoseksualizm grecki*, tłum. J. Margański, Kraków 2004.

44 M.in. *Ksenodochium – hospicjum wczesnochrześcijańskie*, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 275–336; *Medyczna troska o ludzi starych w starożytnym grecko-rzymskim świecie*, *VoxP* 31 (2011) z. 56, s. 199–230.

45 Autor 10 listów apostołskich oraz wielu okolicznościowych homilii i przemówień z okazji rocznic patrystycznych, publikowanych później w dziale: *Dokumenty w „Vox Patrum”*, jak: „*Patres Ecclesiae*” w 1600 rocznicę śmierci św. Bazylego, *VoxP* 2 (1982) z. 3, s. 247–272; *List na 1500-lecie śmierci św. Seweryna z Noricum*, *VoxP* 3 (1983) z. 4, s. 11–14; *List na 1600 rocznicę I Soboru Konstantynopolańskiego i na 1550 rocznicę Soboru Efezkiego*, *VoxP* 1 (1981) z. 1, s. 5–20; „*Sanctorum altrix*” na 1500 rocznicę narodzin św. Benedykta Opata, *VoxP* 2 (1982) z. 2, s. 7–27; „*Augustinum Hipponensem*” na 1600 rocznicę nawrócenia św. Augustyna, *VoxP* 8 (1988) z. 14, s. 7–46; „*Omnium Ecclesiarum Matri*” na 1600 rocznicę śmierci św. Cyryla Jerozolimskiego, *VoxP* 10 (1990) z. 18, s. 41–44; „*Duodecimum saeculum*” na 1200 rocznicę Soboru Nicejskiego II, *VoxP* 10 (1990) z. 19, s. 559–569; „*Plurimum significans*” na 1400 rocznicę wyniesienia na stolicę św. Piotra św. Grzegorza Wielkiego, *VoxP* 10 (1990) z. 19, s. 583–587; „*Operosam diem*” na 1600 rocznicę śmierci św. Ambrożego, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 7–32; *List na 1700 rocznicę chrztu narodu armeńskiego*, *VoxP* 21 (2001) z. 40–41, s. 7–15; *List do uczestników sympozjum z okazji 30-lecia istnienia Międzywydziałowego Zakładu Badań nad Antykem Chrześcijańskim KUL*, *VoxP* 19 (1999) z. 36–37, s. 7–8. Ponadto inne okolicznościowe homilie, przemówienia i listy zob. J. Figiel, *Index „Vox Patrum” 1981–2004*, *VoxP* 25 (2005) z. 48, s. 542–544; a także cały nr 50–51 „*Vox Patrum*” 2007 zawierający akta – 21 artykułów zorganizowanego przez Zakład Antyku 28–29 listopada 2006 roku dwudniowego ogólnopolskiego sympozjum nt. *Jan Paweł II a antyk chrześcijański*, s. 67–288 oraz: ojcowie Kościoła w katechezie Jana Pawła II, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 33–48.

ęścijaństwo⁴⁶; jałmużna; inicjacja; inwektywa⁴⁷; inskrypcje; katechumenat (etapy i stopnie); kapłaństwo⁴⁸; katakumby; katolikos; katafrygowie; kobieta⁴⁹; Kościół – eklezjologia⁵⁰; konkubinat; kollucjoniści; Koloseum (m.in. EK IX, kol. 389–392), konsolacja chrześcijańska⁵¹; kontemplacja⁵²; krzyż – ukrzyżowanie⁵³; libellus (EK IX, kol. 939–943); laik → świecki, lapsi (m.in. EK X, kol. 495–496); *lectio divina* (m.in. EK X, kol. 626–628); liturgia (por. SWP, s. 442–558 oraz bibl. NSWP, s. 1011); łacina chrześcijańska; łaska (m.in. EK XI, kol. 385–387); Ławra – Laura (m.in. EK XI, kol. 426); magia (stosunek do niej, niektórzy badacze, zwłaszcza niemieccy, dopuszczają także magię chrześcijańską);

46 Hasło opisowe obok imiennych, z wyjaśnieniem pojęć, historii i przedstawicieli, por. m.in. w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, Kraków 2002, s. 593–597; bibliografia: VoxP 21 (2001) z. 40–41, s. 645–654 oraz NSWP, s. 1013.

47 Por. m.in. SWP, s. 530–537; EK VII, kol. 413–417; *Zarys historii inwektywy wczesnochrześcijańskiej*, RTK 43 (1996), z. 2, s. 363–390; S. Koster, *Die Invective in der griechischen und römischen Literatur*, Meisenheim 1980.

48 Kapłaństwo wiernych oraz służebne i jego stopnie: por. m.in. *Kapłaństwo w starożytności chrześcijańskiej* = VoxP 13–15 (1993–1995) z. 24–29, s. 29–311 = 21 art. + bibl. s. 499–555; *Godność kapłana chrześcijańskiego w nauczaniu o.o. Kościoła*, CzStTeol 38 (2010), s. 21–57; *Kapłan jako dobry pasterz w wypowiedziach o.o. Kościoła*, w: „*Fructus Spiritus est Caritas*”. *Księga jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 235–273 + bibl. NSWP, s. 1007.

49 M.in. A. Stępniewska, *Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015; *Kobieta w historii zbawienia wg o.o. Kościoła* – 15 art. VoxP 36 (2016) z. 66, s. 9–249 + bibl. NSWP, s. 1008.

50 M.in. E. Staniek, *Kościół – wspólnota czy społeczność. Zarys eklezjologii pierwszych trzech wieków*, VoxP 6 (1986) z. 10, s. 203–218 oraz 29 innych art. VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 7–412 + bibl. s. 693–704 + bibl. NSWP, s. 1007.

51 M.in. L. Małunowiczówna, *Co to jest konsolacja*, „Eos” 57 (1967–1968), s. 69–78; L. Małunowiczówna, *Stare i nowe w greckiej konsolacji chrześcijańskiej*, RHum 19 (1971) z. 3, s. 73–84; L. Małunowiczówna, *Konsolacja w mowach pogrzebowych św. Grzegorza z Nyssy*, RHum 23 (1975) z. 3, s. 73–103; L. Małunowiczówna, *Konsolacyjne listy św. Bazylego*, RHum 24 (1976) z. 3, s. 61–104; L. Małunowiczówna, *Listy konsolacyjne i mowy żałobne Grzegorza z Nazjanzu*, RTK 25 (1978) z. 4, s. 173–202; L. Małunowiczówna, *Listy konsolacyjne Teodoreta z Cyru*, SACH 2 (1980), s. 213–235; EK IX, kol. 687–689.

52 M.in. H. Wójtowicz, *Kontemplacja i działanie u Ojców Kościoła*, w: *Kontemplacja i działanie*, praca zbior. pod red. W. Słomki, Lublin 1984, s. 59–78 (Homo Meditans, 2); H. Wójtowicz, *Klemens Aleksandryjski o kontemplacji i działaniu*, KronDiecSand 74 (1981), s. 251–255; M. Szram, *O kontemplacji w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, Niepokalanów 1993; EK IX, kol. 750–755.

53 M.in. 30 art. w: *Krzyż Twój wielbimy*, red. A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda, Tarnów 2011 (Scripturae Lumen, 3), w tym np. G. Baran, *Krzyżowa śmierć Chrystusa na tle praktyk krzyżowania w świecie starożytnym*, s. 119–156; B. Leoni, *La croce e il suo segno*, Verona 1968; S. Longosz, *Znak krzyża świętego w życiu starożytnych chrześcijan*, TST 8 (1981), s. 221–232.

małżeństwo⁵⁴; Marana tha; Maria – mariologia⁵⁵; Maron – maronici; medytacja (m.in. EK XII, kol. 433–436); millenaryzm; mistagogia (m.in. EK XII, kol. 1260–1262); mitologia (stosunek ojców do niej oraz bibl. NSW, s. 1014); Mitra – mitraizm (chrześcijańskie podobieństwa do niego); monastycyzm (m.in. SWP, s. 284–287 oraz bibl. NSW, s. 1012); monarchianie; monofizyci (m.in. EK XIII, kol. 152–153); monoteletyzm (por. SWP, s. 287); monogram (m.in. EK XIII, kol. 157–165); monogram Chrystusa (m.in. EK XIII, kol. 165–173); Msza św. (historia jej liturgii); modlitwa w ogóle⁵⁶; muzyka – śpiew⁵⁷; Natalis dies; neochalcedonizm; neonicenizm; nicejski sobór i jego Symbol⁵⁸; nikolaici; niedziela; namaszczenie chorych; niebo; niewolnictwo; ocean; olimpiada; Opatrzność; Oratio Cypriani; ortodoksja – heterodoksja; Opat z Thamugadi; obrazów kult (por. bibl. NSW, s. 1011); papirusy chrześcijańskie (por. SWP, s. 568–573); Pascha: spór o datę (por. SWP, s. 573–574); patrologia – patrystyka (por. SWP, s. 574–578); patrystyczne kongresy (m.in. EK XV, kol. 69);

54 Por. m.in. *Małżeństwo i rodzina w starożytności chrześcijańskiej* = 20 art. VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 29–319 + obszerna bibl. s. 443–507 + 2 przekłady s. 321–363; bibl. NSW, s. 1008.

55 M.in. *Niepokalane poczęcie w kontekście nauczania o.o. Kościoła o świętości Maryi w II–IV w.*, w: *Tota pulchra es Maria*, red. J. Kumala, Licheń 2004, s. 43–85; *Bogarodzica w nauce Ojców Kapadockich*, sma 2 (2000) nr 2, s. 84–104 oraz SWP, s. 559–568 i bibl. NSW, s. 1008.

56 Rodzaje, traktaty oraz m.in. *Modlitwa starożytnych chrześcijan* = 34 art. TST 8 (1981), s. 25–296 + bibl. oraz bibl. NSW, s. 1012.

57 M.in. *Muzyka instrumentalna w ocenie wczesnochrześcijańskich pisarzy*, w: *Musica Antiqua. Acta Scientifica*, t. 6, Bydgoszcz 1982, s. 355–388; *Środowisko muzyczne Konstantynopola w ocenie Jana Chryzostoma*, *Musica Antiqua. Acta Scientifica*, t. 7, Bydgoszcz 1985, s. 299–316; *Patrystyczne traktaty o muzyce*, w: *In persona Christi. Księga pamiątkowa na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika*, red. K. Góźdź, Lublin 2009, s. 171–196 = *Patristic treatises on music*, w: *Logos et Musica. In honorem Summi Romani Pontificis Benedicti XVI*, eds. E. Szczurko, T. Guz, H. Seidl, Frankfurt a. Main–Warszawa 2012, s. 503–527; *Śpiew w rodzinie środkiem wychowania w pedagogii św. Jana Chryzostoma*, „Rocznik Nauk o Rodzinie” 1 (2009), s. 13–55; EK XIII, kol. 562–565.

58 M.in. *Liczba uczestników I Soboru Nicejskiego w relacji Ojców Kościoła*, w: *Ku prawdzie w miłości. Księga pamiątkowa poświęcona Księdzu Biskupowi Profesorowi Janowi Śrutwie*, Lublin 2002, s. 71–86; EK XIII, kol. 998–999.

patrystyczna sekcja⁵⁹; patrologia w Polsce⁶⁰; pederastia⁶¹; piekło; poga-
nin – pogaństwo; pokuta (etapy); post; prześladowania; pustynia; paleografia
grecka i łacińska; papa – papież; papieństwo⁶²; parabalanie; Patrimonium
S. Petri; patripasjanie; pontifex maximus; przeznaczenie – predestynacja;
protopaschici; Psalmi (znaczenie i komentarze); refrigerium przygrobnie;
rodzina⁶³; rozwód; reguła fidei; religia (m.in. bibl. NSWB, s. 1014); sakramen-
ty (ogólnie); schizma – schizmatyk; scylitańscy męczennicy; seksualność
→ dziewictwo; siedmiu śpiących z Efezu; Seweryn z Noricum⁶⁴; Spirydon;
stenografia wczesnochrześcijańska; sukcesja apostołska; szkoła wcze-
snochrześcijańska; sztuka chrześcijańska (por. SWP, s. 635–637 + NSWB, s. 1013);
świecki – laik⁶⁵; świadectwo – świadek; Te decet laus; theoria; teopaschici;
Theotokos – Bogarodzica; tradycja⁶⁶; Transitus Mariae; Trójca Święta (m.in.

59 M.in. *Powstanie i 5-lecie Sekcji + regulamin*, VoxP 2 (1982) z. 2, s. 121–137; VoxP 3 (1983) z. 5, s. 486–489; VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 465–469; *XX lat działalności Sekcji Patrystycznej*, VoxP 17 (1997) z. 32–36, s. 585–595; B. Częsz, *Zasługi Sekcji Patrystycznej w koordynowaniu studiów i propagowaniu myśli Ojców Kościoła w Polsce*, VoxP 19 (1999) z. 36–37, s. 159–165; B. Częsz, *Zadania Sekcji Patrystycznej wobec dydaktyki dyscyplin patrystycznych*, VoxP 9 (1989) z. 16, s. 393–401.

60 M.in. J.M. Szymusiak, *Zarys dziejów patrystyki w Polsce*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3/1, red. M. Rechowicz, Lublin 1976, s. 67–103; A. Bober, *Patrystyka w Polsce*, w: SWP, s. 578–584.

61 M.in. H. Patzer, *Die griechische Knabenliebe*, Wiesbaden 1982; E. Bethe, *Die dorische Knabenliebe*, RhMus 62 (1907), s. 438–475; F. Buffière, *Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique*, Paris 1980; D. Wender, *Plato misogynist, paedophile and feminist*, „Arethusa” 6 (1973), s. 75–90; W. Kroll, *Knabenliebe*, w: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 11/1, Stuttgart 1921, kol. 897–906; *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, t. 9, Hrsg. H. Cancik, Stuttgart 2000, s. 139–140.

62 M.in. *Papieństwo w starożytności chrześcijańskiej* = 29 art. VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 7–412 + bibl. s. 693–704.

63 M.in. *Rodzina wczesnochrześcijańska kościołem domowym*, RT 51 (2004) nr 10, s. 27–56; *Geneza pojęcia „rodzina kościołem domowym” w tradycji patrystycznej*, w: *Rodzina jako kościół domowy*, red. A. Tomkiewicz, W. Wieczorek, Lublin 2010, s. 35–45; oraz *Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie starożytnym* = 20 art. VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 29–319 + bibl. s. 443–507.

64 M.in. A. Bober, *Św. Seweryn i jego najnowszy biograf*, VoxP 2 (1982) z. 2, s. 204–209.

65 M.in. *Świeccy w starożytności chrześcijańskiej* = 22 art. VoxP 22 (2002) z. 42–43, s. 31–353 + bibl. s. 631–637, w tym art.: *Geneza i pierwsze znaczenie terminu: „świecki”–„laicus” w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, s. 53–65.

66 M.in. *La tradizione nella controversia ariana. Testimonianze non Atanasiane*, „Augustinianum” 19 (1979), s. 443–468; *De auctoritate Traditionis apud Athanasium Alexandrium. Synthesis traditionis primi et secundi momenti controversiae Arianae*, Diss., Romae 1976, ss. 374,

bibl. NSWP, s. 1006); tryteizm; ubodzy – ubóstwo; *Vetus Latina*; *Vivarium* (Kasjodora); wdowy⁶⁷; widowiska⁶⁸; wojna i służba wojskowa (m.in. bibl. NSWP, s. 1013); wychowanie dzieci⁶⁹; zabobon – *superstitio*; zaręczyny – zaślubiny; zmarli (ich pogrzeb, kult, wspomnianie, modlitwa).

Oto kilkadziesiąt (ok. 180) proponowanych aktualnych haseł, które można byłoby dodać w celu ukazania całości problematyki antyku chrześcijańskiego. Nie są to na ogół hasła osobowe, na jakie wskazuje bezpośrednio tytuł słownika, lecz dotyczące przeważnie ówczesnych instytucji, stanów i działań, z którymi autorzy wczesnochrześcijańscy byli ściśle związani i bez których (choćby w postaci lakonicznego przybliżenia i wskazania odpowiedniej bibliografii), ich działalność i piśmiennictwo mogą się jawić niezrozumiałe. Każdy autor jednak sam zazwyczaj decyduje o zawartości i objętości swego dzieła i nie musi dostosowywać się do sugerowanych propozycji. Dobrze by jednak było, moim zdaniem, uzupełnić w przyszłości przynajmniej niektóre z nich. Autor mógłby sam lub w porozumieniu z innymi patrologami ustalić pewien kanon przewidzianych do uzupełnienia niezbędnych haseł, uzgodnić ich rozmiar i charakter oraz termin ich opracowania, a gdy pojawi się możliwość wydania nowego słownika, w części lub całości je wykorzystać. Przy niektórych

mps BKUL; P. C. Hanson, *Tradition in the Early Church*, London 1962; J. Klinger, *Tradycja starożytności w doktrynie i duchowości Kościołów Wschodnich*, StHv 9 (1971), s. 303–320; S. Pieszczoch, *Tradycja w starożytnym Kościele*, w: SWP, s. 637–646; oraz bibl. NSWP, s. 1007.

67 M.in. G. Stählin, *Das Bild der Witwe*, JACH 17 (1974), s. 415–420 + bibl.; EK XX, kol. 328–329.

68 Teatralne, amfiteatralne, cyrkowe: m.in. *Widowiska teatralne zagrożeniem dla życia rodzinnego według św. Jana Chryzostoma*, w: *Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim 111–1V wieku*, Lublin 1988, s. 135–198; *Lantico mimo anticristiano*, StPatr 24 (1993), kol. 164–168; *Chrześcijańskie widowiska zastępcze w propozycji Ojców Kościoła*, VoxP 37 (2017) z. 67, s. 303–360; EK XX, kol. 461–465 + bibl.; E. Stanula, *Widowiska w ocenie Ojców Kościoła*, SaecChr 1 (1995), s. 7–16; H. Jürgens, *Pompa diaboli. Die lateinischen Kirchenväter und das antike Theater*, Stuttgart 1972; W. Weisman, *Kirche und Schauspiele. Schauspiele im Urteil der lateinischen Kirchenväter*, Würzburg 1972.

69 M.in. *Rodzinne wychowanie dziecka według św. Bazylego*, „Currenda” 130 (1980), s. 249–258; św. Jan Chryzostom, *O wychowaniu dzieci*, tłum. W. Kania, Kraków 2002, s. 73–107; T. Kołowski, *Wychowanie religijno-moralne dzieci w rodzinie w świetle traktatu „O wychowaniu dzieci” św. Jana Chryzostoma*, „Seminare” 17 (2001), s. 405–420; A. Uciecha, *Rodzina miejscem wychowania w traktacie pedagogicznym „O wychowaniu dzieci” Jana Chryzostoma*, ŚSHT 19–20 (1986–1987), s. 65–92; A. Stępniewska, *Wychowanie rodzinne dziewcząt w pedagogice św. Hieronima*, VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 151–175.

proponowanych hasłach podaję pewną, zwłaszcza polską i przede wszystkim zawartą w „Vox Patrum” bibliografię, która ułatwiłaby ich opracowanie.

Kolejnym niedopatrzeniem wymagającym komentarza jest brak pewnych pozycji bibliograficznych (znajdujących się zwłaszcza w „Vox Patrum”), które w tego rodzaju dziele informacyjnym, w moim przekonaniu, należałoby uzupełnić. Przy hasłach osobowych nie wykorzystano np. ani razu (choćby przy Podbielskim) literatury dotyczącej greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich, zamieszczonej w niedawno wydanej *Literaturze Grecji starożytnej*⁷⁰, a sporadycznie tylko odwoływano się do starszej *Literatury greckiej* Tadeusza Sinki⁷¹, podczas gdy w przypadku autorów łacińskich analogiczną literaturę przywoływano, np. pod hasłem „Cytowska – Szelest”⁷². Ten brak dziwi tym bardziej, że Autor słownika jest współredaktorem działu *Literatura chrześcijańska* (s. 918) znajdującego się w drugim tomie *Literatury Grecji starożytnej*, którą to publikację wymienia nawet w bibliografii (s. 1014).

Ponadto w hasłach osobowych przy wymienianiu pism autorów wczesnochrześcijańskich nie zawsze konsekwentnie w tym samym miejscu sygnalizowano ich polskie przekłady: przeważnie czyniono to tuż po wymienieniu ich tytułów i wskazaniu ich lokalizacji w oryginale (np. Ambroży, s. 50–55; Atanazy, s. 120–125; Augustyn, s. 133–155; Bazyli, s. 190–192; Cyprian, s. 344–346), ale też nierzadko wymieniano je lub powtarzano dopiero w końcowej bibliografii podhasłowej, tuż przed opracowaniami (np. Hieronim, s. 446; Jan Chryzostom, s. 512–514; Nicetas, s. 733–734; Nowacjan, s. 738–739; Orygenes, s. 755–757; Syneuzjusz, s. 898).

Co więcej, w nowym słowniku pominięto zupełnie (mimo prawdopodobnego ich wykorzystania) cztery stosunkowo duże polskie bibliografie, w hasłach: **bibliografie** (s. 993)⁷³, **Ambroży bp Mediolanu** (s. 49–60)⁷⁴ i **Grzegorz Wielki**

70 *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, Lublin 2005, s. 919–1136.

71 T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3/2: *Literatura za cesarstwa II*, Wrocław 1954.

72 M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska: okres cesarstwa – autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994.

73 Należałoby tu dodać: *Polskojęzyczna bibliografia antyku chrześcijańskiego 1900–1993*, w: S. Pieszczoch, *Patrologia*, t. 1, Gniezno 1994, s. 201–280 + 24; T. Śliwa, *Bibliografia polska do starożytnej historii Kościoła*, w: K. Bihlmeyer, H. Tüchle, *Historia Kościoła*, t. 1: *Starożytność chrześcijańska*, tłum. J. Klenowski, Warszawa 1971, s. 427–441.

74 Należałoby dodać: *Ambroży w polskich studiach*, *VoxP* 18 (1998) z. 34–35, s. 575–606.

I (s. 394–400)⁷⁵; podobne całościowe bibliografie zauważono w słowniku tylko przy św. Augustynie (s. 167) i św. Grzegorzu z Nazjanzu (s. 412). Ponadto przy hasle **Ambroży bp Mediolanu** nie zauważono akt ogólnopolskiego sympozjum⁷⁶. Wiele uzupełnień można by poczynić przy następujących hasłach: **Atanazy Wielki** (s. 125)⁷⁷, **Augustyn bp Hippony**⁷⁸, **Bazyli Wielki**⁷⁹; **Benedykt**

75 Należałoby dodać: *Św. Grzegorz Wielki w polskich studiach*, VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 705–714.

76 *Św. Ambroży w 1600 rocznicę śmierci* = 20 art. VoxP 18 (1998) z. 34–35, s. 19–300, a wśród nich: J.S. Partyka, *Ostatnie chwile, grób, relikwie i kult św. Ambrożego*, s. 19–35; U.M. Mazurczak, *Ikonaografia św. Ambrożego w sztuce europejskiej i polskiej. Wybór i topografia przedstawień*, s. 257–272 + 24 zdjęcia; M. Kunowska-Porębna, *Św. Ambroży w literaturze, kulcie i zwyczajach polskich*, s. 273–300.

77 Do ogólnej bibliografii hasła można by dodać: *De auctoritate Traditionis apud S. Athanasium Alexandrinum*, diss., Romae 1976; *Św. Atanazy o Eucharystii*, w: *Pokarm nieśmiertelności*, red. W. Myszor, E. Stanula, Katowice 1987, s. 77–88; *La tradizione nella controversia ariana. Testimoniazze non Atanasiane*, „Augustinianum” 19 (1979), s. 443–468.

78 Przy jego *Pismach niezachowanych: Carmen theatricum* (s. 133), gdzie nie wskazano żadnej bibliografii, można by dodać: *Augustins „theatricum carmen”*, StPatr 22 (1989), s. 290–293 oraz: *El „theatricum carmen” de Augustin*, „Augustinus” 36 (1991), s. 181–184, a w jego bibliografii ogólnej uzupełnić (s. 168): *Św. Augustyn w 1600 rocznicę chrztu* = 28 art. VoxP 8 (1988) z. 14, s. 67–460, poprzedzonych *Listem apostołskim Jana Pawła II „Augustinum Hippo-nensem”*, a także: *Św. Augustyn a starożytny dramat teatralny*, VoxP 8 (1988) z. 14, s. 369–394 i z. 15, s. 859–879; A. Bober, *Wujek jako tłumacz św. Augustyna*, VoxP 3 (1983) z. 5, s. 409–417.

79 Przy bibliografii o *Heksaameronie*, gdzie nie wymieniono żadnych polskich przekładów, można by przypomnieć: *Homilia na Heksaameron IX* (fragm.), tłum. M. Michalski, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 2, Warszawa 1982, s. 182–188 oraz fragm. Hom. I 1–2, II 2,3–7; III 1,10; IV 1,6–7; V 1–6,9; VI 1, 9–11, tłum. A. Paciorek, w: *Prawda was wyzwoli*, red. P. Łabuda, A. Paciorek, A. Tronina, Tarnów 2012, s. 399–427 (*Scripturae Lumen*, 4); przy bibliografii zaś *Mowa do młodzieńców* (s. 191), tłum. M. Michalski, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 2, Warszawa 1982, s. 194–199; przy homiliach (s. 193) *Homilia II o poście*, tłum. M. Michalski, *KronDiecSand* 69 (1976) nr 7–8, s. 164–166 lub *Kazania i homilie na święta Pańskie i Maryjne*, praca zbior. pod red. L. Gładyszewskiego, Lublin 1976 (*Starożytne Teksty Chrześcijańskie*, 1), s. 115–116; do bibliografii zaś ogólnej (s. 194) można by dodać: H. Wójtowicz, *Hellenizm Bazylego Wielkiego*, *KronDiecSand* 69 (1976) nr 5, s. 135–139; H. Wójtowicz, *Wybrane myśli Bazylego Wielkiego*, *KronDiecSand* 69 (1976) nr 11–12, s. 270–274; W. Eborowicz, *Św. Bazyli a św. Augustyn*, VoxP 2 (1982) z. 3, s. 285–297; J. Górny, *Wpływ Bazylego na rozwój życia monastycznego*, VoxP 2 (1982) z. 3, s. 298–312.

z Nursji (s. 207)⁸⁰; Cyryl Jerozolimski (s. 259)⁸¹; Damazy pap. (s. 264)⁸²; Diodor Antiocheńczyk (s. 273)⁸³; Eugipiusz (s. 322)⁸⁴; Grzegorz Wielki (s. 399–400)⁸⁵; Grzegorz z Nazjanzu (s. 411–412)⁸⁶; Grzegorz z Nyssy (s. 413)⁸⁷; Hieronim ze Strydonu (s. 447)⁸⁸; Jan Chryzostom (s. 518–519)⁸⁹; Jan I Mandakuni (s.

80 W bibliografii ogólnej hasła można by dodać: B. Czyżewski, *Św. Benedykt w wypowiedziach Jana Pawła II*, VoxP 27 (2007) z. 50–51, s. 11–121, a na jej początku: *List apostolski „Sanctorum Altrix” na 1500 rocznicę urodzin św. Benedykta*, VoxP 2 (1982) z. 2, s. 7–27.

81 W bibliografii ogólnej hasła można by dodać: B. Częsz, *Jan Paweł II a 1600. rocznica śmierci Cyryla Jerozolimskiego*, VoxP 27 (2007) z. 50–51, s. 159–163.

82 Ubogą polską bibliografię hasła można by uzupełnić: *Papież Damazy jako obrońca czystości wiary*, VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 208–230; A. Stępniewska, *Symposium w Lublinie w 1600-lecie śmierci papieża Damazego*, VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 460–465.

83 W bibliografii ogólnej hasła, w której oprócz EK nie ma żadnej polskiej publikacji, warto przynajmniej wymienić jego biogramy z bibliografią zawartą w polskich naukowych literaturach: *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2, Lublin 2005, s. 1041–1044, 1068 bibl. oraz T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3/2, Wrocław 1954, s. 102–103.

84 Przy dziale *Żywoł Seweryna* można by przypomnieć jego fragmentaryczny przekład: A. Bober, *Eugipiusz, Żywoł św. Seweryna. Fragmenty*, VoxP 3 (1983) z. 4, s. 217–229.

85 Do obszernej już bibliografii hasła można by jeszcze dodać specjalną jego bibliografię: *Grzegorz Wielki w polskich studiach*, VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 705–714; *List apostolski Jana Pawła II „Plurimum significans” w 1400. rocznicę wyniesienia go na stolicę św. Piotra*, VoxP 10 (1990) z. 19, s. 583–587; A. Stępniewska, E. Tatar-Próchniak, *Indeks do polskiego przekładu „Listów” Grzegorza Wielkiego*, VoxP 10 (1990) z. 18, s. 461–540; A. Stępniewska, *Św. Sylwia – matka papieża Grzegorza Wielkiego*, VoxP 23 (2003) z. 44–45, s. 363–373 lub A. Stępniewska, *Święta Sylwia. Matka papieża Grzegorza Wielkiego Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015, s. 19–40, 148–149 bibl.

86 Do obszernej bibliografii hasła można by dodać artykuł o rzadko opracowywanej tematyce: A. Stępniewska, *Św. Nonna – matka Grzegorza z Nazjanzu w jego twórczości poetyckiej*, VoxP 28 (2008) z. 52/2, s. 1039–1047 lub A. Stępniewska, *Święta Nonna. Matka Grzegorza z Nazjanzu w jego twórczości poetyckiej*, w: *Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015, s. 57–61 + bibl. s. 151–152.

87 Do bibliografii hasła warto dodać: A. Stępniewska, *Św. Emmelia – matka Bazylego Wielkiego i Grzegorza z Nyssy*, VoxP 25 (2005) z. 48, 67–77 lub A. Stępniewska, *Święta Emmelia. Matka Bazylego Wielkiego i Grzegorza z Nyssy*, w: *Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015, s. 41–55 + bibl. s. 150–151.

88 Do bibliografii hasła warto dodać artykuł: A. Stępniewska, *Żeński klub inteligencji chrześcijańskiej na rzymskim Awentynie IV wieku*, VoxP 22 (2002) z. 42–43, s. 261–293.

89 Do obszernej bibliografii można by jeszcze dodać (przynajmniej wybiórczo) jego biogram w: *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2, Lublin 2005, s. 1044–1056 + bibl. s. 1069–1074 oraz publikację zbiorową: *Małżeństwo, rodzina i wychowanie w nauczaniu św. Jana Chryzostoma* = 25 art. VoxP 29 (2009) z. 53–54, s. 83–480 + bibl. s. 805–812; a także: *Antykoncepcja i aborcja w ocenie św. Jana Chryzostoma*, RT 54 (2007) nr 10, s. 279–301,

534)⁹⁰; Jan Damasceński (s. 522 lub 524)⁹¹; Julian Apostata (s. 554)⁹²; Kasjodor (s. 591–592)⁹³; katechezy (s. 597)⁹⁴; Klemens Aleksandryjski (s. 604)⁹⁵; w bibliografii hasła ojcowie Kościoła (s. 742)⁹⁶; Orygenes (s. 756)⁹⁷; Sofroniusz

.....
 oraz rzadko i dobrze źródłowo udokumentowany artykuł: A. Stępniewska, *Antuza – matka św. Jana Chryzostoma w świetle starożytnych źródeł*, VoxP 32 (2012) z. 57, s. 586–600.

90 W bibliografii hasła brak wykazu wszystkich polskich przekładów, ponadto zamieszczono ich niedokładny zapis, który winien brzmieć: H. Wójtowicz, *Jan Mandakuni – ormiański Ojciec Kościoła*, StudSand 2 (1981), s. 440–453, w tym tłum. z niem. *Homilia IV: Modlitwa przyjemna Bogu*, s. 446–452 oraz *Homilia XXIV: Modlitwa pokutna*, s. 452–453 i *Homilia V: O miłosierdziu wobec ubogich*, tłum. z niem. H. Wójtowicz, VoxP 21 (2001) z. 40–41, s. 479–488.

91 Bibliografię hasła można by uzupełnić artykułem i przekładami: H. Wójtowicz, *Z teologii Wniebowzięcia Jana z Damaszku*, KronDiecSand 70 (1977) nr 7–8, s. 189–188; *Homilia II na Wniebowzięcie NMP*, tłum. H. Wójtowicz, KronDiecSand 71 (1978) nr 5–6, s. 119–128; nr 9–10, s. 217–222; 72: 1979, nr 1–2, s. 29–33; *Homilia na Wniebowzięcie NMP (1–3)*, tłum. W. Kania, w: *Teksty o Matce Bożej*, t. 1: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Niepokalanów 1981, s. 231–264; *Homilia na Narodzenie Najświętszej Panny*, tłum. W. Kania, w: *Teksty o Matce Bożej*, t. 1: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Niepokalanów 1981, s. 220–230.

92 Do bibliografii hasła można by dodać: A. Stępniewska, *Nie zrealizowana powieść Henryka Sienkiewicza o Julianie Apostacie*, VoxP 17 (1997) z. 32–33, s. 391–397

93 Do bibliografii hasła można by dodać *Institutiones*, które zostały wydane z niemieckim przekładem: *Institutiones divinarum et saecularium litterarum. Einführung in die geistlichen und weltlichen Wissenschaften*, Freiburg 2003 (Fontes Christiani, t. 39/1–2).

94 Do bibliografii hasła można by dodać zbiorową publikację: *Katecheza patrystyczna* = 10 art. VoxP 10 (1990) z. 18, s. 55–156, poprzedzoną *Listem apostołskim Jana Pawła II „Omnium Ecclesiarum Matri”* (s. 41–44) oraz bibliografią s. 417–432.

95 Do bibliografii hasła można by dodać: H. Wójtowicz, *Kontemplacja i działanie u Klemensa Aleksandryjskiego*, KronDiecSand 74 (1981), s. 82–85, 251–255.

96 Przy artykule *Ojcowie Kościoła* – należałoby dodać: *Ojcowie Kościoła. Semantyczny rozwój pojęcia*, VoxP 9 (1989) z. 16, s. 61–109, a także przypomnieć tu precyzujący to pojęcie *List apostołski „Patres Ecclesiae” Jana Pawła II*, VoxP 2 (1982) z. 3, s. 247–272.

97 Do bibliografii hasła można by dodać: H. Wójtowicz, *Mistyka męczeństwa u Orygenesza*, KronDiecSand 70 (1977) nr 2–3, s. 52–56; H. Wójtowicz, *Wypowiedzi Orygenesza o modlitwie*, KronDiecSand 73 (1980) nr 1–2, s. 38–44.

z Betlejem (s. 877)⁹⁸; symbole wiary (s. 891)⁹⁹; Teodor z Mopsuestii (s. 920)¹⁰⁰; Teodozjusz patr. Aleksandrii (s. 931)¹⁰¹; pisarze wczesnochrześcijańscy w nauczaniu Kościoła (s. 1000)¹⁰²; Eucharystia¹⁰³ (s. 1007); angelologia (s. 1009)¹⁰⁴; liturgia (s. 1011)¹⁰⁵; filozofia (s. 1009)¹⁰⁶ religia (s. 1014)¹⁰⁷.

98 W bibliografii hasła przy bezimiennym skrócie „AP 530–532” proponuję dla jasności dodać: charakterystyka autora + przekład fragm. III ody *Pokton mędrców*.

99 Sugeruję dopracować słabe merytorycznie hasło, wykorzystując opracowanie z *Leksykonu teologii fundamentalnej* (Lublin–Kraków 2002, s. 593–597), gdzie ukazano pojęcie, genezę, rodzaje i funkcje symboli wiary. W bibliografii polskiej natomiast poza zamieszczeniem pracy zawierającej akta dwóch sympozjów (*Symbol Apostolski w nauczaniu Kościoła*, red. R. Knapieński, Lublin 1997), warto wymienić także niektóre z nich, jak np. E. Stanuła, *Potrzeba tworzenia wyznań wiary*, s. 39–90; M. Starowieyski, *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, s. 51–62; H. Pietras, *Geneza Symbolu Apostolskiego*, s. 63–75; S. Longosz, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, s. 77–98 + bibl. s. 447–477.

100 W bibliografii hasła proponuję uwzględnić jego biogram z: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2, s. 1061–1067 + bibl. s. 1076–1078.

101 Do bibliografii hasła, przy jego panegiryku na cześć Michała Archanioła proponuję dodać obszerny polski artykuł: *Michał Archanioł w nauczaniu Ojców Kościoła*, w: *Michał Archanioł*, t. 1: *Zagadnienia teologiczne*, red. S. Łącki, Marki 2012, s. 221–292 oraz: M. Stanzione, *Archaniołowie: Michał Wojownik, Gabriel Wysłannik, Rafał Uzdrawiciel*, tłum. J. Partyka, Kraków 2019, s. 35–67 + 148–184.

102 Szkoda, że przy hasle nie przypomniano: specjalnego I działu „Vox Patrum” *Dokumenty*, w którym od początku publikowane są wszystkie aktualne listy apostolskie i katechezy papieskie oraz dokumenty Nauczycielskiego Urzędu Kościoła poświęcone ojcom Kościoła i rocznicom ważniejszych wydarzeń starożytności chrześcijańskiej, a także specjalnego tomu *Jan Paweł II a antyk chrześcijański* = 21 art. *VoxP* 27 (2007) z. 50–51, s. 65–290, a wśród nich m.in.: *Jan Paweł II a organizacja polskich studiów nad antykiem chrześcijańskim*, s. 67–99 czy: *Patrystyczna katecheza Benedykta XVI* oraz zawartości proponowanego hasła *Jan Paweł II* z jego wypowiedziami.

103 Do bibliografii hasła można by dodać: *Nazwa „eucharystia” w okresie przedchrześcijańskim*, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 349–364; *Polskojęzyczna bibliografia o Eucharystii w Kościele starożytnym*, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 525–532; *Cześć Eucharystii w starożytności chrześcijańskiej*, w: *Jezus Eucharystyczny*, red. M. Rusecki, M. Cisło, Lublin 1991, s. 61–80; *Ojcowie Kościoła o Eucharystii* = 9 art. *TPatr* 14 (1996), s. 7–203.

104 Do bibliografii hasła można by dodać: *Opiekuńcza funkcja aniołów w nauce Ojców Kościoła*, w: *Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2003, s. 151–205.

105 Do bibliografii hasła można by dodać artykuł: *Nazwy ołtarza chrześcijańskiego w literaturze patrystycznej*, *VoxP* 27 (2007) z. 51, s. 497–533.

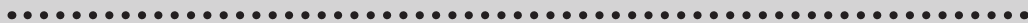
106 Do bibliografii hasła można by dodać monumentalne dzieło: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1–5, tłum. E. J. Zieliński, Lublin 1999–2002, zwłaszcza t. 4: *Szkoły epoki Cesarstwa*.

107 Do bibliografii hasła można by dodać M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987.

Na koniec należy zwrócić uwagę na konieczność wyeliminowania w nowym wydaniu słownika lub erracie dość licznych drobnych błędów: są to przeważnie literówki, błędne skróty lub opisy bibliograficzne, czy znajdujące się w nich pewne braki lub niedokładności, zwłaszcza przy wskazywaniu obcojęzycznej literatury; naliczyłem ich w sumie ponad 20 stron, które to przesłałem wprost do Autora, by dla dobra dzieła zechciał je uwzględnić przy erracie. Szkoda, że tak poważne wydawnictwo, jak Księgarnia św. Wojciecha, pozwoliło sobie na tak duże niedopatrzenie i nie zrobiło korekty dokładniej; usunięcie tych niedociągnięć w kolejnych wydaniach słownika wydaje się być niezbędne. Pomimo wspomnianych uchybień omawiany słownik jest wyjątkowo cennym dziełem, które zapisuje się złotymi głoškami w dziejach polskiej patrystyki, stanowiąc niezbędne podręczne vademecum każdego patrologa i badacza wczesnochrześcijańskiej literatury. Gratulujemy i dziękujemy za nie.

TARNOVIAN THEOLOGICAL STUDIES

ISSN 0239-4472

ARTICLES

- rev. Marek Kluz • *Religious themes in Plato's philosophy...* 9
Kinga Buras • *Plato's depiction of the cave as the allegory...* 31

REVIEWS

- rev. Stanisław Longosz • *rev. Marek Starowieyski, Jan Maria...* 51

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

